

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *The church seen from the south east.*

SANDERUM KIRKE

ODENSE HERRED

Historisk indledning. Sognet, som nu udgør en del af Odenses sydlige forstæder, bestod oprindelig foruden Sanderum også af landsbyerne Elmelunde, Højme og Ravnebjerg.¹

Kirken tilhørte i senmiddelalderen sandsynligvis Dalum Kloster,² som endvidere ejede størstedelen af landsbyen, hvis ikke ligefrem den hele. I dets jordebog fra 1533 er således oplyst 16 gårde og et hus i landsbyen.³ Efter reformationen lå kirken fortsat til Dalum Kloster, der nu fungerede som kronlen.

1654 fik sognepræst i Dalum Niels Bang ved kongebrev ret til sammen med sin hustru og to børn at bruge og beholde annekspræstegården i Sanderum med al dens rente og tilliggende, så længe de levede.⁴ Som mange andre fynske kirker blev Sanderum plyndret under Karl Gustav-krigene 1657–60, og var derfor

1660 kommet 'udi allerstørste elendighed og armod'.⁵ To år efter, i 1662, fik møntskriver Jens Lassen skøde på Dalum Kloster og dens tilliggende, herunder patronatsretten over Dalum Kirke, og talrige gårde i Sanderum Sogns landsbyer, bl.a. de førnævnte 16 gårde i selve Sanderum.⁶ Ved samme lejlighed blev Sanderum Kirke synet, men selvom den altså tilsyneladende var tænkt at indgå i salget, er den ikke nævnt i skødet. Den må ikke desto mindre være overdraget til Jens Lassen på et tidspunkt herefter, for ved salget af Lassens besiddelser 1682 erhvervede Didrik Schult patronatsretten over både Dalum Kirke og 'Sanderum Anneks'.⁷

1718 overdrog Didrik Schults enke, Armgard Sophia von Gabel, til kronen herregården med tilliggende, der efterfølgende blev lagt til det fynske rytterdistrikt (jf. s. 2794).⁸ Ved salgene af krongodset erhvervede amtsfor-

valter Bruun 1764 kirken, men den blev allerede året efter overdraget til den ny ejer af Christiansdal, Christian Benzon (jf. s. 2794).⁹ 1804 overdrog Jacob Benzon kaldsretten til kongen, men familien beholdt selve ejerskabet indtil 1. januar 1913, da kirken overgik til *selveje*.¹⁰

I sognet opførtes 1902 en annekskirke i Ravnebjerg (s. 2995), som skulle betjene såvel den nordlige del af sognet som dele af Ubberud Sogn. 1989 udskiltes Dy-rup som selvstændigt sogn. Ravnebjerg udskiltes som selvstændigt kirkedistrikt 2002, blev lagt under Ubberud Sogn 2007 og endelig udskilt som selvstændigt sogn 2010.

Kirken var viet til Skt. Michael,¹¹ hvis billede ses i relief på apsiden, ligesom koret vies til denne 1503 (jf. panel s. 2972), og han indtager en væsentlig plads i Claus Bergs altertavle fra 1515-20.

Anneksforhold. Kirken lå 1589 som anneks til Dalum;¹² et forhold som blev fastholdt indtil 1869. Ravnebjerg Kirke var fra opførelsen og indtil 2002 anneks til Sanderum (jf. ovf.).

†*Altre.* Ifølge indberetningen til Ole Worm 1623 havde der tidligere været tre altre i kirken, henholdsvis et i koret og et i hver af korsarmene. Det i nordre korsarm blev i lensmand Absalon Gøyes (1579-1602) tid ført til Dalum Kirke (jf. s. 2850).¹³

Kirken ligger på hjørnet af Sanderumvej og Holkebjergvej med sin anseelige kirkegård strækkende sig mod syd. Den har historisk set ligget centralt i landsbyen, hvis gårde var opført langs Sanderumvej, men med etableringen af et større parcelhuskvarter øst for kirken og indtil Assensvej i tiden efter o. 1950, ligger kirken nu i områdets vestlige udkant.

Kirkegården har omtrent bevaret sine gamle skel mod vest og nord, blot må det nordvestlige hjørne o. 1725 være afstået til opførelsen af en rytterskole, hvis grundmurede hus endnu står. I slutningen af

Fig. 2. Den vestlige indgang ved ligkapellet (s. 2915). Foto David Burmeister Kaaring 2013. – Western entrance by the mortuary chapel.

1800-tallet gennemførtes dels en mindre udvidelse mod syd, dels mod øst, hvor en $\dagger$ degnebolig blev nedrevet og grunden lagt til kirkegården.¹⁴ Dens udstrækning på dette tidspunkt er endnu markeret af et kampestensdige. Syd for dette dige indviedes nye afdelinger i 1957 og 1972.¹⁵ Sidstnævnte blev anlagt på den nordligste del af et ca. 68.000 m² stort areal, som var anskaffet året forinden.¹⁵ Dette er kendetegnet ved en nord-sydgående allé flankeret af egetræer, som inddeler området i et parklignende og endnu ubenyttet område mod vest samt et rigt beplantet område mod øst, hvor der 1981 blev indviet en skovkirkegård.

Ved den sydlige indgang til kirkegården er der udenfor diget sat et monument over fire allierede flyvere, som døde under en mineudlægningsopgave 11. dec. 1941, da flyet styrtede på en mark nær Dyrup. På monumentet, som er rejst af Sanderum Sogns beboere 1949, er monteret en vragdel fra flyet.

De ældste dele af kirkegården *hegnes* af et lavt kampestensdige beplantet med liguster. Mod vest er det forlænget sydpå langs de nyere kirkegårdsafsnit, hvor det dog er beplantet med buske. Mod øst er kirkegården hovedsageligt afgrænset af dels bøge-, dels ligusterhæk.

Indgange. Hovedindgangen er placeret vest for kirken, hvor en køreport med dobbeltfløj af støbejern er sat mellem groft tilhuggede, rektangulære granitpiller (fig. 2). Herudenfor blev der 1933 anlagt en lille parkeringsplads på et jordstykke, som indtil da havde ligget til præstegården.¹⁵ Nord for tårnet er en smal fodgængerlåde af samme type, mens en køreport med fodgængerlåde blev etableret i kirkegårdens nordøstlige hjørne mod Sanderumvej. Den har nyere fløje af samme udformning som hovedindgangen. Endelig er der langs Holkebjergvej adgang til kirkegården ad en kørelåde med dobbelte, rødmaledede tremmefløje. Udenfor er anlagt en mindre parkeringsplads.

$\dagger$ *Indgange.* 1810 var der to indgange til kirkegården, dels en vestlig, dels en indgang opført nær $\dagger$ degneboligen (jf. ndf.), og altså lidt syd for den nuværende østlige køreport. I ældre tid har der muligvis været yderligere en indgang, idet der 1743 omtales en ny låge til den søndre kirke-

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af R. Rasmussen 1793. – *Cadastral map.*

gårdsindgang.¹⁶ Det er noget usikkert, hvad en sådan indgang har tjent til, da der syd for kirken var to ubebyggede jorder. Imidlertid tilhørte den ene af dem degnen, så det er muligt, at lågen har været sat ud for den smalle tange, som forbandt degneboligen med denne jord.

Hovedindgangen er omtalt første gang 1656, da der anskaffedes tømmer til en ny kirkeport, mens kampestensmuren blev repareret.⁵ Tømmeret har givetvis været anvendt til portens tagkonstruktion, for 1720 omtales selve porten som muret.¹⁷ Ved indgangene har der været både låger og riste. Førstnævnte er omtalt 1643, da Hendrich Clausen, Odense, udførte jernlåger til kirkegården,⁵ mens man fornyede kirkeristene 1649 med nye af eg, hvori der 1655 kom nye jerngitre.⁵ Ristene blev imidlertid stjålet kort efter, for 1670 anføres det, at man havde måttet anskaffede tre nye jernriste, da de gamle var blevet stjålet under Karl Gustav-krigene 1657–60.¹⁸ 1730 anskaffedes en stente til den vestre kirkegårds-låde, mens selve lågen blev fornyet 1739,¹⁶ og alle ristene blev udskiftet 1765.¹⁹ 1875 blev der 'anbragt' en ny port på vestre side af kirkegården.²⁰

$\dagger$ *Beplantning.* Biskop Jacob Madsen nævnede 1600, at der på kirkegården var plantet 24 aske- og egetræer.²¹ 1880 blev alle træer, som stod under én (?) alen fra kirken, fjernet.²⁰

Bygninger. Vest for kirken er opført et ligkapel o. 1914 i pudsede teglsten med kamtakkeblændingsgavle og rødt tegltag.¹⁰ Sydøst for kirken står en toiletbygning fra o. 1955 med pudsede mure og valmtag med røde tegl, som erstattede

en ældre bygning (jf. ndf.).¹⁵ Et kirkegårdskontor af teglsten med valmtag af røde tegl er opført sydøst for kirken o. 1972.

†*Bygninger på kirkegården.* †*Degneboligen*, en vinkebygning, var opført umiddelbart øst for kirken. Den blev nedrevet i slutningen af 1800-tallet, hvorefter grunden som nævnt blev indlemmet i kirkegården. 1907 fik kirken tilladelse til at oprette en toiletbygning, som det 1932 besluttedes at flytte til kirkegårdens sydøstlige hjørne.²²

BYGNING

Oversigt. Kirken er i sin kerne en traditionel romansk kvader- og kampestensbygning med apsis i øst, der formentlig er opført i 1100-tallets sidste del. Bygningen er udvidet flere gange i løbet af senmiddelalderen. Tårnet i vest blev rejst først og stod under tag 1450-60, hvorefter det senere i middelalderen blev forhøjet. Kor og skib blev overhælvket i tiden 1480-90, søndre korsarm kom til 1495-1505, og nordre korsarm blev sluttet til skibet 1515-30. Endvidere blev apsiden skilt fra koret i senmiddelalderen og omdannet til sakristi, mens et våbenhus o. 1525 rejstes ved tårnets søndre side. Orienteringen afviger en smule mod nord.

Den *romanske kirke*, der rejser sig over en usædvanlig sokkel, er til dels af granitkvadre, og apsidsens vindue er smykket med interessante (†)billedsten af kirkens værnehelgen Skt. Mikael (jf. ndf.). Trods flere senmiddelalderlige ændringer kan bygningens oprindelige skikkelse endnu tydeligt ses; dog er korbuen udvidet og skibets langmure og vestgavlen gennembrudt ved tilføjelsen af korsarme og tårn.

Det er en rummelig bygning med et kort kor og et tre gange så langt skib (hhv. 5,5 m og 16,5 m). *Grundplanen* er den traditionelle romanske med et beskedent spring mellem apsis og kor, mens springet mellem kor og skib udgør godt og vel en halv murtykkelse (72 cm). Centrum for apsis ligger i korets yderside. Langmurene i både kor og skib divergerer stærkt mod vest. Udvendigt målt øges bredden i koret med ca. 80 cm, mens skibet i vest er 120 cm bredere end i øst.

Kirken er rejst på et terræn, der falder svagt mod øst. Jorden har med tiden hævet sig ganske betragtelig omkring skibets mure (i syd mere end en meter), så soklen her nu er helt skjult (jf. ndf.).

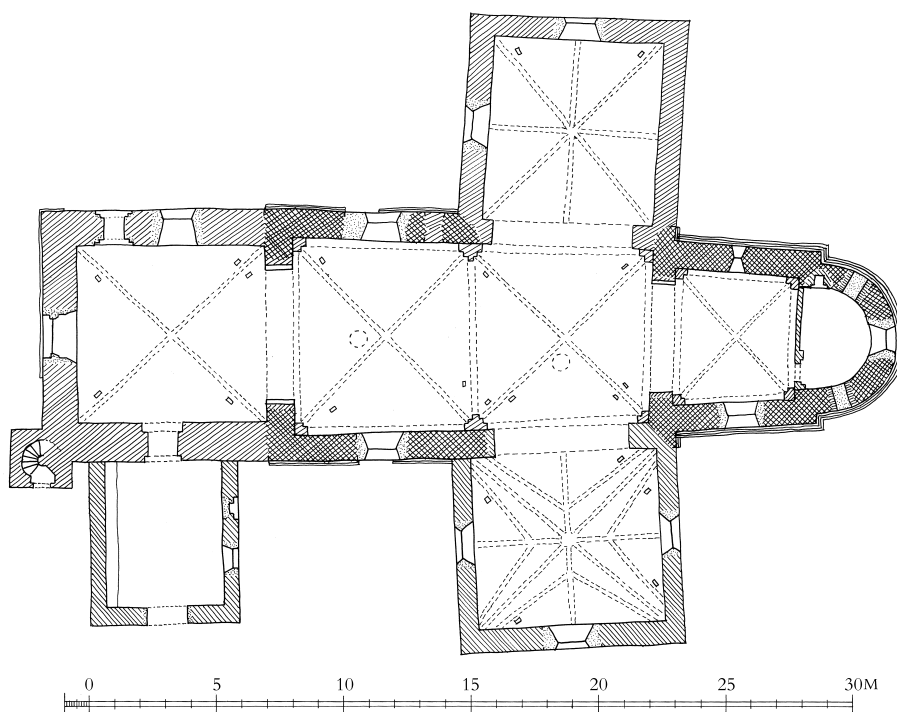

Fig. 4. Plan 1:300. Målt af Lehn Petersens Tegnestue 1989, suppleret og tegnet af Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *Grundplan.*

Fig. 5. Kirken set fra nord. Foto Mogens Vedsø 2014. – *The church seen from the north.*

Materiale og teknik. Murene, der hviler på en velforarbejdet sokkel, er opført dels af tildannede *granitkvadre*, dels af rå og kløvede *marksten*. Soklen er forskelligt udformet, idet den består af tre skifter under apsis og kor og to under skibet. Særlig prægnant er soklen under apsis og kor (fig. 6, jf. s. 2646, fig. 2), hvor de tre skifter tilsammen måler 105 cm i højden. Det nedre, stærkt profilerede skifte springer hele 20 cm frem under det mellemste, skråkantede led; øverste skifte er afsluttet med en vulst.

Skibets sokkel er 68 cm høj, og de to skifter er ikke i forbandt med korets sokkel. Det nedre skifte har skråkant, det øvre en slags vulst med rille. Kun dele af soklen er synlige i dag i skibets østre hjørner; under langsidernes vestre del befinder den øvre kant sig omtrent en halv meter under jorden. Ved opførelsen af korsarmene har man genanvendt kvadrene fra de gennembrudte mure, og her ses navnlig i nord adskillige sokkelsten af betydelig længde (op til 2 m). Vestgav-

lens sokkel er genbrugt under den nordre del af tårnets vestmur, hvor de to skifter, heriblandt den skråkantede hjørnekvader, er opstillet i deres gamle orden.

Fig. 6. Apsidens romanske sokkel (s. 2917). Foto Martin Wangsgaard Jürgensen 2013. – *Romanesque base of the apse.*

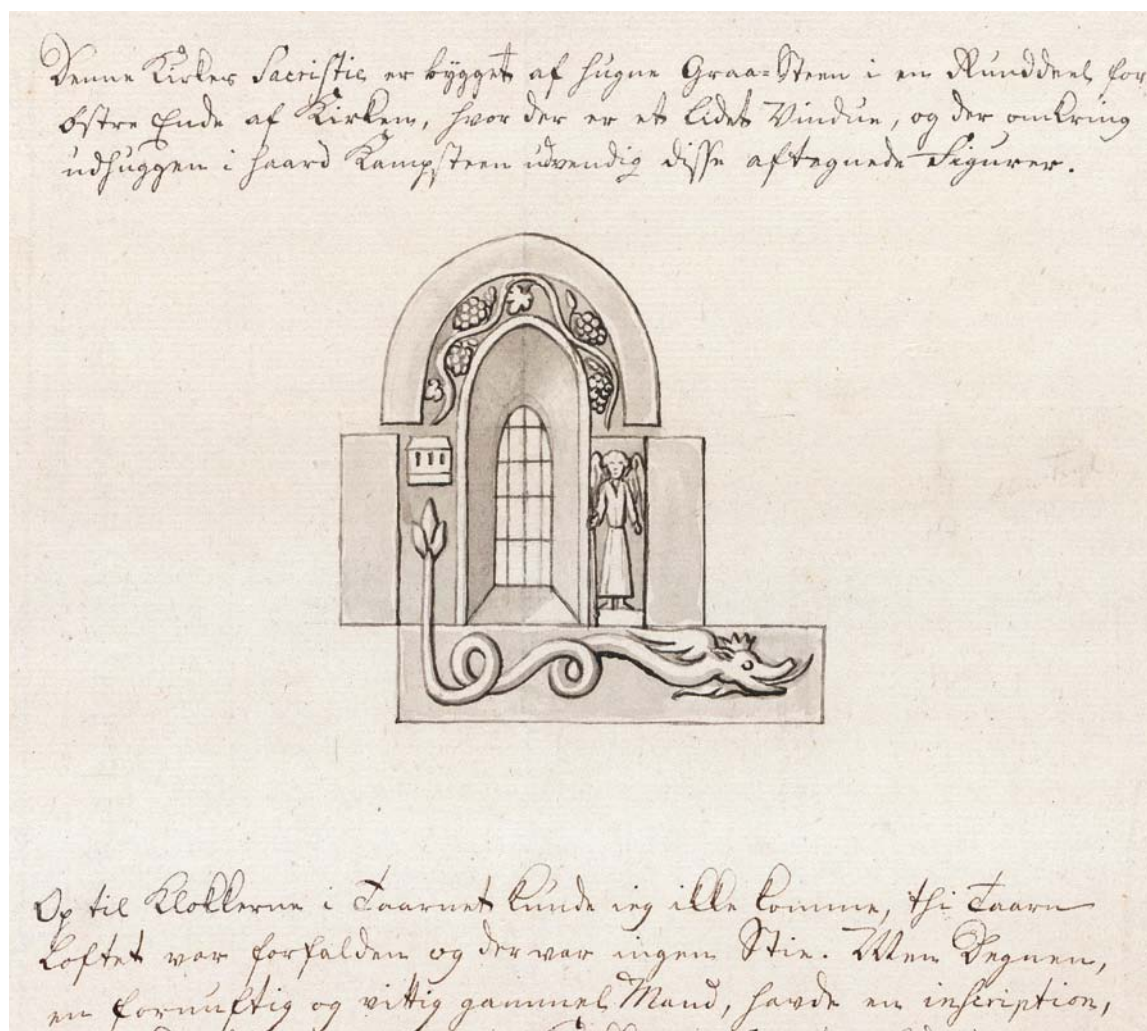

Fig. 7. Apsidens udsmykkede østvindue. Tegning af Søren Abildgaard 1762. – Decorated east window of the apse with secondary window.

I apsis og kor er der brugt granitkvadre i regelmæssige skifter indtil en højde af ca. 3,2 m over soklen; herover er murene af hele og kløvede marksten, idet korets østre hjørner dog er af kvadre. Indvendigt er væggene af marksten. I skibet er de østre hjørner sat af kvadre helt til murkronen. I langsidernes vestre del er der nederst, lige over soklen, brugt to til tre skifter granitkvadre i regelmæssige skifter, hvorefter muren er af marksten i ligeledes regelmæssige skifter.

Forskellen i soklens udformning og det manglende forbandt mellem kor og skib antyder et op-

hold i byggeriet, der formentlig som vanligt har strakt sig fra øst mod vest.

Murene i kor og apsis må i første omgang have været noget lavere, svarende til materialeskiftet 3,2 m over soklen; og herefter, da bygningen stod færdig, er der foretaget en *forhøjelse af murene*. Vinduerne i apsis og kor sidder nemlig påfaldende lavt (jf. fig. 9), ligesom også apsisbuen og halvkuppelhvelvet er spændt meget lavt.

Ved forhøjelsen, der var gennemført, inden de senromanske kalkmalerier kom til o. 1225 (s. 2931), forblev apsidens indre uændret. En sådan tidlig ændring af korpartiet bekræftes øjensyn-

Fig. 8. Apsidens udsmykkede østvindue med sekundært vindue (s. 2919). Foto Martin Wangsgaard Jürgensen 2013.
– *Decorated east window of the apse with secondary window.*

lig af de dendrokronologiske analyser af tagværkerne (jf. s. 2930). I skibet stammer det ældste tømmer (genanvendt som hanebånd og stivere) fra træer, der er fældet 1144–63.²³ Det ældst bevarede tømmer i apsidens tagværk (rem og spær) kan derimod tidligst være fældet o. 1170, sandsynligvis først op imod o. 1200.²³

Vinduer. Den romanske bygning har haft ét vindue i apsis, to i koret og et ukendt antal i skibet. Af disse er kun bevaret åbningerne i apsis og korets nordside, der begge er ret beskedne og som nævnt anbragt meget lavt; i skibet spores kun et enkelt $\dagger$ vindue i nordsiden.

Apsidens ($\dagger$)vindue (fig. 8), der var indrammet af interessante, til dels bevarede ($\dagger$)*billedsten* med *Skt. Mikael som dragedræber*, er i 1800-tallet brutalt ødelagt ved indsættelse af en halvcirkulær støbejernsramme. Indvendigt spores endnu den runde bue (fig. 20). En tegning af Søren Abildgaard 1762 (fig. 7) viser, at vinduet var dannet af i alt fem smigede kvadre, hvoraf de to i siderne er gået tabt. To kvadre øverst, indeholdende den runde bue, smykkes med vinranker; de forsvundne $\dagger$ karmsten viste i nord ærkeenglen Mikael med spyddet, dragedræberen, og i syd en lille afvalmet bygning på en høj sokkel. Nederst, på sålbænken, ses den

Fig. 9. Kor og apsis set fra nord. Foto Mogens Vedsø 2014. – *Chancel and apse seen from the north.*

vingede, kronede drage eller basilisk, hvis lange, krøllede og treffigede hale har strakt sig op i den forsvundne $\ddagger$ karm. Kompositionen har tematiseret kirkens rolle i kampen mellem godt og ondt.

Reliefferne er alle hugget i kvadrenes facade; smigene er glatte og i hjørnet kantet med en lille rundstav. De krumme kvadre øverst, nu let adskilte, sidder på deres gamle plads, mens sålbænken, i apsidens tredje kvaderskifte, er rykket lidt sydover. Indhuggede streger under dragen viser, at man oprindeligt har haft andre tanker med denne sten.

Billedkvadre er sjældne på Fyn og vinduer med skulpturel udsmykning i det hele taget

sjældne i Danmark.²⁴ Stenhuggede fremstillinger af dragedræberen Skt. Mikael kendes bl.a. i Øster Starup (Vejle Amt) og Tulstrup (DK Århus 3685).

Det lille, genåbnede vindue i koret (fig. 9) er svagt smiget og har sålbænk i fjerde kvaderskifte over soklen. Det dækkes udvendigt af en monolit overligger. Vinduet måler indvendigt 114×67 cm og har bevaret sin gamle puds, der er smykket med romanske kalkmalerier (fig. 24–25).

Et højsiddende $\ddagger$ vindue i skibet, øst for norddøren, er påvist ved kirkens seneste istandsættelse 2009.²⁵ Åbningen er blændet med munkesten i

forbindelse med hvælvslægningen og delvis dækket af skjoldbuen.

De rundbuede (†)døre vestligt i skibets langsider har udvendigt været ca. 130 cm brede og har indvendigt haft stærkt smigede sider.²⁶ Dørene er formodentlig lukket i forbindelse med tårnets opførelse, og de øvre partier er i 1800-tallet ødelagt af store vinduer (s. 2929). Karmene er af rejste kvadre, og åbningen bryder øverste sokkelled. Bedst bevaret er syddøren (fig. 10), hvis inder-side med den nedre, vestre del af buen er fremdraget 2009.²⁵ En kvader i den smigede karm er i hjørnet forsynet med en vulst. Døråbningen er lukket med marksten, der i facaden er skalmuret i tegl ved indsættelsen af vinduet. Norddøren er blændet med munkesten. I nordre korsarm sokkel (jf. s. 2928) indgår fire lange (o. 185 cm) kvadre, der nok har udgjort dørenes anslagsfalse.

Indre. Apsiden er i senmiddelalderen skilt fra koret ved en tynd lukkemur, og apsisbuens vanger skjuler sig bag korets hvælpiller (jf. fig. 26). Den lave bue er sat af kvadre, og undersiden flugter med det *halvkuppelhvælv*, der dækker det halvcirkulære rum. Hvælvet er ikke tilgængeligt på oversiden, idet tagrummet er fyldt med sten op til murkronen. I korbuen, der er udvidet i senmiddelalderen (se ndf.), er i nordsiden indsat et *kragbånd* (jf. fig. 62), det ene af to, der må stamme fra den gamle, smallere †korbue. Kragbåndet, der er af granit, er skråt afskåret på undersiden. Kor og skib var oprindeligt dækket med flade †bjælkelofter.

Gavltrekanter. Skibets østre gavlspejs er af marksten i forholdsvis regelmæssige skifter. Den vestre gavl blev før tårnets tilføjelse (se ndf.) ommuret i tegl og forsynet med kamtakker. Et parti, af marksten, er bevaret midt på vestsiden. Korets gavlspejs er ommuret i tegl i nyere tid.

Tilføjelser og ændringer o. 1450-1525. De mange byggearbejder, der i løbet af et par generationer helt ændrede kirken, er alle af *munkesten i munkeskifte*. Rækkefølgen af de forskellige arbejder kan nogenlunde sikkert fastslås på grundlag af dendrokronologiske analyser af tagværkerne (jf. s. 2930). Ældst er det store tårn, der må være tilføjet o. 1450-60 og senere blev forhöjet med en etage. Hvælv i kor og skib er formodentlig indbygget

1480-90, og inden da (eller samtidig hermed) blev korbuen udvidet. Søndre korsarm er opført 1495-1505 og den nordre arm et par årtier senere, ca. 1515-30. Ved opførelsen af tårnet sløjfede de gamle døre, og indgangen blev henlagt til tårnrummet, i hvis vestre del der var opsat et tømret †pulpitur. Våbenhuset ved tårnets sydside er rejst o. 1525.

Tilføjelsen af de to store kapeller, der har givet bygningen korsform, har afgørende ændret lysforholdene i skibet, som formentlig samtidig har fået nye og større vinduer.

Inden indsættelsen af kirkens store altertavle o. 1515-20 (s. 2951) blev apsidens skilt fra koret ved en lukkemur og indrettet til sakristi. Denne ændring er sandsynligvis foretaget 1503, da sognepræsten Niels Hjort ifølge en træsåret †indskrift (jf. s. 2972) lod koret '(ny)indrette'.

Under istandsættelsen 2009 blev et blændet, fladbuet †vindue påvist øst for syddøren i skibet.

Fig. 10. Kirkens romanske syddør (s. 2921) set indvendigt fra skibet. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Romanesque south door of church seen from inside in the nave.*

Vinduet kan muligvis være en senmiddelalderlig udvidelse af et romansk vindue.²³

Før kirken fik sit tårn, var vestgavlen som nævnt blevet forsynet med *kamtakker*. De nedre kamme står nu indlemmet i tårnets østmur, hvor de kan iagttages fra mellemstokværket.

Tårnet (fig. 11), der er jævnbredt med skibet, er i tre stokværk og dækkes af et sadeltag med gavle i øst og vest. Grundplanen er kvadratisk, og østmuren hviler på skibets vestgavl. Våbenhuset i syd, foran kirkens hovedindgang, er som nævnt senere tilføjet.

Det magtfulde tårn er opført i *to etaper* og har oprindeligt kun bestået af de to nedre etager, mens den øvre etage, klokkestokværket, er en senere forhøjelse. De to faser i byggeriet aflæses nu lettest

i trappehuset ved tårnets sydvestre hjørne, hvor murene i det yngre, øvre parti er trukket et stykke tilbage fra murflugten (fig. 11). At de to etaper repræsenterer mere end blot en midlertidig afbrydelse af byggeriet, fremgår af mellemstokværkets indretning, der har været forsynet med et større antal, nu tilmurede åbninger. Disse glamhuller viser, at etagen oprindeligt var planlagt som – og vel også en tid har fungeret som – klokkestokværk. Vi må tro, at det første lave tårn nåede at blive bragt under tag; dog ses der ikke spor af lavere siddende gavlspidser. Det nuværende tagværk, der som nævnt er dateret til o. 1450–60, kan muligvis være flyttet op.²³

Vestmuren hviler på den toledede romanske sokkel, der er flyttet ud fra skibets gennembrudte vestgavl (jf. ovf.). Et skifte af kvadre er genbrugt

Fig. 11. Tårnet set fra sydvest (s. 2922). Foto Mogens Vedsø 2014. — *The tower seen from the south west.*

Fig. 12. De falsede glamhuller i tårnets klokkestokværk set mod nordøst (s. 2924). Foto Waahlin 1926. – *The rabbeted belfry lights in the tower, looking north east.*

nederst i nordsiden. Tårnrummets store fladbuede åbninger er anbragt i høje spidsbuede spejl. Facadernes øvre partier, der engang var brudt af mange åbninger, har i dag et nærmest tillukket præg. I mellemetagen er alle åbninger tilmuret, men spores stadig i murværket; i øvre etage er kun fire ud af oprindelig 14 glamhuller ladet åbne, to i syd og to i nord. I tårnets ses åbne *bomhuller* fra tårnets to opførelsesfaser.

Det høje tårnrum, der dækkes af et krydshvælv med vederlag i væggene, forbindes med skibet ved en spids, overgribende bue, en velkendt løsning blandt herredets kirker.²⁷ Rummet får lys gennem et fladbuet vindue i vest, udvendigt falset og indvendigt smiget, og et nyere vindue i nord, hvori der er indsat en rundbuet støbejernsramme. Indgangsdøren i syd, der leder ind fra våbenhuset, er falset ude og inde og står nu med en fladrundbuet afslutning under det spidsbuede spejl.²⁸ En fladbuet dør vestligst i nordsiden (jf. fig. 5) er anbragt 2,5 m over jorden og tilgængelig fra en ny smedet *fritrappe*. Døren, der er genåbnet 2010, leder i dag ind

til orgelpulpituret og må oprindelig på tilsvarende vis have givet adgang til et formentlig tømret *†pulpitur* i tårnrummets vestre del foran vinduet.²⁹

Der er adgang til de øvre stokværk via *trappehuset*, der er integreret som en solid murpille ved tårnets sydvesthjørne. Tårnopgangen er i to faser, der kan aflæses i det ydre, hvor muren i den øvre, yngre del er trukket ind og ført op til tårnets gesims. En fladbuet underdør leder ind til en snæver trappe med rund spindel og tøndehvælvet loft. To rektangulære glugger giver lys til trappeløbet. Et højt trin fører fra trappeløbet op til den slanke, ujævnt buede overdør.

Mellemstokværket må før tårnets forhøjelse have fungeret som klokkestokværk. Stokværket står fortsat med størstedelen af et senmiddelalderligt gulvlag af egetømmer lagt ind i bagmuren. Etagen åbnede sig med i alt otte (†)glamhuller, to i vest og tre mod syd og nord. De fladbuede, falsede åbninger blev blændet i forbindelse med tårnets forhøjelse. Fra mellemstokværket giver en groft udmuret, retkantet åbning adgang til skibets loft.

Fig. 13. Søndre korsarm (s. 2928). Foto Mogens Vedso 2014. – *South transept.*

Klokestokværket, der uvist hvornår i senmiddelalderen blev føjet til tårnet, var oprindeligt indrettet med ikke mindre end 14 glamhuller: to i øst og fire i hver af de tre øvrige sider (fig. 12). Af de fladbuede og falsede åbninger er som nævnt nu kun fire tilbage (de østre og vestre i syd- og nordsiden), mens de øvrige er tilmuret. De mange åbninger er anbragt i samme afstand med to sten mellem de falsede sider.

Det store antal glamhuller er usædvanligt, og løsningen har da øjensynlig også krævet meget vedligeholdelse, hvorfor åbningerne er blevet sløj-

fet relativt hurtigt.³⁰ Gulvlaget af egetømmer er velbevaret med kun enkelte udskiftninger i fyr.

Mod syd og nord afsluttes murkronen af en dobbelt falsgesims, der formentlig er helt fornyet i nyere tid. Tårnets kamtakkede gavlspidser, der hver har to rundbuede, falsede glamhuller, prydes af en næsten identisk blændingsudsmykning (fig. 11). I øst rejser en enkelt spidsbuet højblænding sig over glamhullerne. I vest hæver en tregruppe

Fig. 14. Søndre korsarms indre (s. 2928). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Interior of south transept.*

Fig. 15. Nordre korsarm (s. 2928). Foto Mogens Vedsø 2014. – *North transept.*

af højblændinger sig over hullerne. På begge gavle omgives højblændingerne af mindre blændinger, der er opdelt ved korte, egnstypiske savskifter.³¹

Korbuen blev formodentlig udvidet kort før eller samtidig med, at der blev indbygget hvælv i kor og skib. Den overgribende bue er rund og smykket som nævnt af den romanske forgængers kragbånd (se ovf.).

Hvælvene, et fag i koret og to i skibet, er udformet på samme måde og formentlig indbygget samtidig. Skibets tagstol er udskiftet 1480-90, hvilket sandsynligvis er sket i forbindelse med

hvælvenes indmuring.²³ Hvælvene hviler på faldede piller med skråt løbende kragbånd i to skifter og på spidse, en sten dybe buer.³² Forud for overhvælvingen blev murene i hele kirken forhøjet.

Apsis blev skilt fra koret i senmiddelalderen med en *lukkemur*, et arbejde der sikkert blev udført 1503, da sognepræsten Niels Hjort ifølge en træskåret *†*indskrift (jf. s. 2972) lod koret '(ny) indrette'. I muren er der stilladshuller, der er ble-

Fig. 16. Nordre korsarms indre (s. 2928). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Interior of north transept.*

vet lukket på vestsiden. En fladbuet dør forbin-
der kor og apsis. På samme tid er der i apsidens
nordside muret en skabsniche i munkesten. Det
nye rum bag koret har sandsynligvis, som andre
steder, tjent som *sakristi*.³³

Søndre korsarm er opført 1495–1505.²³ Bygning-
en hviler til dels på en sokkel af genanvendte
kvadre, så sidemurene afsluttes med en fals-
gesims over et savskifte. I bygningens tre mure
er der i nyere tid indsat store vinduer (se ndf.).
Oprindeligt kom lyset gennem et stort vindue
i sydgavlen anbragt under et tvillingdelt spejl
med let spidsbuede stik, der nu er blændet med
små teglsten. En vinduesform der bl.a. ken-
des fra Middelfart Skt. Nikolaj Kirke (s. 2251–
55). Vinduet er flankeret af to cirkelblændinger
(fig. 13). Taggavlen, med kamtakker, prydes af
stigende, lancetformede højblændinger (fig. 13).
Udsmykningen hæver sig over et vandret bånd
af små kvadrater og omgives af mindre blæn-
dinger på kamtakkerne. I bunden af den mid-
terste højblænding sidder en lille, fladbuet glug.

Rummet åbner sig mod skibet med en spids-
buet arkade³⁴ og dækkes af et samtidigt stjerne-
hvælv, der hviler på forlæg i murene (fig. 14).

Nordre korsarm er en smule yngre end den
søndre og formentlig opført 1515–30.²³ Kors-
armen, der hviler på genanvendte kvadre samt
sokkel- og karmsten (jf. s. 2821), er udvendigt
helt i munkesten, mens der indvendigt er brugt
ukløvede marksten i væggenes nedre dele. Side-
murene afsluttes med en dobbelt falsgesims. Store
vinduer er i nyere tid indsat i nord og vest (se
ndf.). Den oprindelige lyskilde var et fladbuet (†)
vindue i nord, der siden er afløst af et lavere sid-
dende. Den kamtakke taggavl er prydet med
en særpræget blændingsudsmykning. Et todelt
halvcirkelslag strækker sig over hele galvspidsen
og gennemskæres af horisontale bånd af savskifter
(fig. 15). En glug med trappestik sidder lidt for-
skudt mod vest i galvspidsens bund.

Rummet åbner sig mod skibet med en spid-
sende arkade og dækkes af et samtidigt, ottedelt
hvælv, der hviler på forlæg i murene.

Fig. 17. Våbenhuset set fra sydvest (s. 2929). Foto Mogens Vedsø 2014. – *Porch seen from the south west.*

Fig. 18. Våbenhusets indre set mod nord (s. 2929). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Interior of porch looking north.*

Våbenhuset, o. 1525, er rejst ved tårnets sydside over en syld af kamp; der er genanvendt en del granitkvadre i østmurens nedre skifter. Den øvre del af vestsiden er ommuret i nyere tid i en halv murtykkelse, og på samme tidspunkt blev den fladbuede dør udvidet, idet man fjernede dens false.³⁵ Mod langsiderne afsluttes murene af en dobbelt falsgesims over et dobbelt savskifte. Rummet oplyses nu af et nyere, kvadratisk vindue i øst. Oprindeligt kom lyset fra to fladbuede, falsede (†)vinduer i samme mur. Den nordre åbning står nu som udvendig niche, mens den søndre er næsten helt opslugt af det nye vindue. Gavlspiden mod syd er fornyet i nyere tid, formentlig samtidig med vestmuren og døren; den dekorerer af småblændinger (fig. 17). Rummet er dækket af et fladt træloft med synlige bjælker.

Eftermiddalderlige reparationer og ændringer. Store, kurvehanksbuede (†)vinduer er indsat i kirken, muligvis o. 1590, da korsarmene angiveligt blev rømmet for deres sidste katolske udstyr.¹³ I søndre korsarm blev der brudt nye vinduer i øst- og vestmuren, mens der i nordre korsarm blev anbragt et vindue i vest. Et tilsvarende må samtidig være blevet indsat i skibets sydmur. Vinduerne, der er blændet med nyere teglsten, har alle sid-

det højt, så højt, at et i skibet har skåret sig ind i gesimsen. Antagelig på samme tid i 1500-tallets slutning blev der brudt to (†)lysåbninger i apsisen mod nord og syd. 1722 gennemførtes en 'generalreparation', som omfattede arbejde på mure, tage og vinduer.³⁶

Formentlig sent i 1800-tallet blev kirkens vinduer udvidet og harmoniseret til store fladrundbuede åbninger: et i koret, tre i søndre korsarm og to i den nordre, tre i skibet og et i tårnrummet. Samtidig blændede man alle ældre vinduesåbninger, heriblandt de to yngre i apsis, hvor der til gengæld blev indsat en halvcirkulær støbejernsramme.

I begge skibets hvælv er der også i 1800-tallet gennembrudt *cirkulære åbninger* nær hvælvets toppunkt. Åbningerne har formentlig været anvendt i forbindelse med ophængningen af lysekroner.

Kirken har gennemgået flere *istandsættelser*, men det er dog først i nyere tid, at murværket er blevet gennemgribende restaureret. Første store renovering fandt sted 1929,³⁷ og inden dette arbejde må korets gavlspids være blevet fornyet i gule teglsten. Endnu en istandsættelse udførtes af Lehn Petersens tegnestue 1968. Den mest gennemgribende istandsættelse i nyere tid blev udført 2009-10 af ar-

kitekt Ebbe Marxen (Århus).²⁵ Herunder blev hele kirkens murværk gennemgået og gulvene lagt om.

Gulve. I koret ligger der rektangulære gule, flammede klinker, og i hele den øvrige kirke ligger gule teglsten. Klinkerne i koret gentager en ældre belægning af uvis alder, hvoraf en rest er blevet integreret i gulvet foran korbuen (fig. 77).³⁸ Under udgravningsarbejde i kirken 2003 blev der konstateret et lerlag i tårnets sydvestre hjørne, der formentlig er et levn af det første tårgulv.³⁹ 1645 blev kirkens teglgulve forhøjet.⁵

Tagværker. Apsidens egetagværk blev delvist fornyet i 1700-tallets anden halvdel, hvor det blev opsat omkring en profileret kongestolpe. Hovedparten af spærerne stammer fra 1100-tallets sidste del.²³ Korets fem spærfag er nye og af fyr.

Skibets tagværk er overvejende senmiddelalderligt og opsat 1480-90.²³ De 15 spærfag er samlet med to hanebånd og krydsende stivere, som er bladet på vestsiden (fig. 78). Dele af et tagværk fra 1100-tallets anden halvdel er anvendt som hanebånd og spærstivere.²³ Tagværket er ensartet og samlet efter fælles principper, idet der dog kan iagttages to forskellige systemer af tømmermærker. De første syv fag fra øst er i sydsiden nummereret med faner, mens det samme nummer gentages i nord med karvsnit. De sidste otte spærfag er i nord nummereret ved enkle indridsede streger, i syd med udstemte kvadrater.

På østsiden af skibets vestre gavlpids ses et tagspor fra et ældre tårgværk, der har siddet en meter lavere og haft en lavere taghældning. Det drejer sig med al sandsynlighed om et spor fra kirkens første tagværk.

I søndre korsarms otte spærfag af fyr er der genanvendt hanebånd og spærstivere af eg, der må stamme fra det første tagværk. Spærerne er samlet med to højsiddende hanebånd.

Nordre korsarms tagstol af overvejende egetræ består af otte spærfag, der er samlet med to lag hanebånd og krydsende spærstivere. Det øvre hanebånd er bladet på nordsiden, mens det nedre er tappet. Tagværket er nummereret med romertal fra nord mod syd.

Tårnets velbevarede, senmiddelalderlige egetrætagstol består af otte spærfag, samlet med tre hanebånd og to sæt spærstivere.

Tagværket af fyr over våbenhuset blev allerede fornyet 1665, og er efterfølgende løbende blevet udskiftet.¹⁶

Dendrokronologiske undersøgelser. Der er 2013 udtaget boreprøver af egetømmeret i apsis, skib, de to korsarme og tårn.⁴⁰ I apsis er en ældre del af tømmeret (murrem og skræstivere) opsat efter 1170 (op imod 1200) og en yngre del i 1700-tallets første halvdel. Den ældste del må høre til apsidens første tagværk. I skibet stammer tømmeret fra to faser. I den ældre gruppe er det yngste stykke tømmer fældet o. 1163. Dette tømmer stammer formodentlig fra skibets første tagstol. Det yngre tømmer stammer fra tiden 1480-90, formodentlig tidspunktet for hvælvenes indbygning i kor og skib. Tagværket over søndre korsarm kan dateres 1495-1505, mens prøverne af nordre korsarm peger på tiden mellem 1515-30. Tårnets tagværk kan dateres til to perioder: 1450-60, der sandsynligvis angiver opførelsestidspunkt for de to nedre etager, og 1700-tallets midte, der er en senere reparation, sandsynligvis 1754 da klokkestolen og taget over repareredes.³⁶

Tagbeklædning. Alt er tækket med bly, undtagen tårn og våbenhus, der er dækket af vingetegl. Ifølge biskop Jacob Madsen var fordelingen den samme 1590, da han besøgte kirken.¹² Senest er blytaget udbedret 1996.²⁹ Umiddelbart over apsidens nuværende tagdækning ses fortandinger fra en ældre tagdækning på korets østgavl. Sænkningen af apsidens tag er formentlig sket i 1700-tallets anden halvdel.²³

Opvarmning. Kirkens fjernvarmesystem stammer fra 1989.²⁹ 1881 blev der erhvervet to tåkkellovne til kirken.⁴¹ Ovnene blev 1914 fundet utilstrækkelige, hvorfor kirken fik indlagt varme fra en fyrkælder vest for våbenhuset.¹⁰ 1929 anskaffedes et dampbaseret tåcentralvarmeanlæg.¹⁰ Dette anlæg blev 1965 erstattet af et tåfjernvarmeanlæg, der var etableret i den eksisterende fyrkælder.²⁹ Kirken fik indlagt *elektricitet* 1927.¹⁵

Den velholdte bygning er hvidkalket ude og inde.⁴² Udvendigt står skib, korsarme og tårn med en sværtet sokkel. Våbenhusets bjælkeloft er malet gråt. Bygningen omgives af en grusbelægning, mens der foran våbenhuset i nyere tid er anlagt et brolagt fortov.

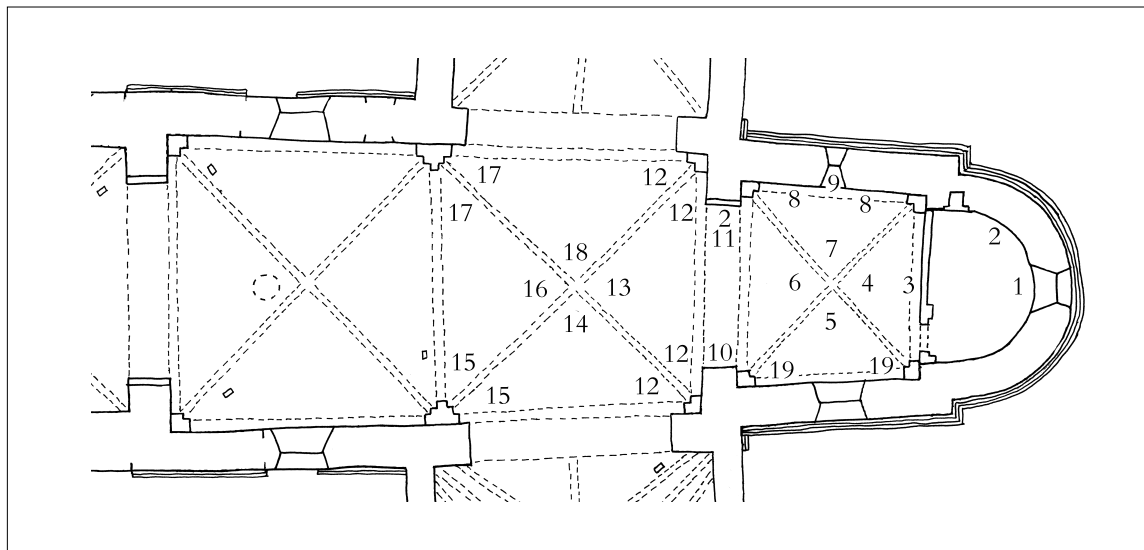

Fig. 19. Skematisk fremstilling af kalkmaleriernes placering i kirken: 1. Apsisudsmykning: Tronende Kristus. 2. Senmiddelalderligt indvielseskors. 3. Korsfæstelsen. 4. Bepottelsen. 5. Piskningen. 6. Jesus fremvises for Pilatus. 7. Tornekroningen. 8. Nordmurens udsmykning: Bebudelsen, Jesu fødsel, Forkyndelsen for hyrderne, Aron og Mirjam, Spejderne vender hjem fra Kanaans land. 9. Abraham med de dodes sjæle og Kains og Abels offer. 10. Ærkeenglen Michael. 11. Skt. Kristoffer. 12. Kongernes tilbedelse. 13. Dommens dag. 14. Helvedesgabet. 15. Bebudelsen. 16. Den Hellige Familie. 17. Jesu fødsel. 18. Himmelborgen. 19. †Uidentificerede senmiddelalderlige fragmenter. Tegnet af Martin Wangsgaard Jürgensen og Mogens Vedso 2014. – *Diagram of the placing of the wall paintings in the church: 1. Apse decoration. Christ in Majesty. 2. Late Medieval consecration cross. 3. Crucifixion. 4. Jesus stripped. 5. Jesus scourged. 6. Jesus presented to Pilate. 7. Jesus crowned with thorns. 8. Decoration of the north wall: Annunciation, Nativity, Annunciation to the Shepherds, Aron and Miriam, The Scouts returning from the Land of Canaan. 9. Abraham with the souls of the dead and the sacrifices of Cain and Abel. 10. The Archangel Michael. 11. St. Christopher. 12. Adoration of the Kings. 13. Judgement Day. 14. The Jaws of Hell. 15. The Annunciation. 16. The Holy Family. 17. The Nativity. 18. The Castle of Heaven. 19. †Unidentified Late Medieval fragments.*

KALKMALERIER

Kirkens mange kalkmalede udsmykninger har en lang afdækningshistorie og bærer for de ældre restaureringers vedkommende præg af en del opmaling. 1882 undersøgtes hvælvene i kor, skib og tårnrum af J. B. Løffler (fig. 37 og 40).⁴³ Under arbejdet blev en omfattende sengotisk figurudsmykning afdækket i kor og skib (nr. 3). Hovedparten af malerierne blev efterfølgende overhvidtet, fordi menigheden fandt motiverne anstødelige. Billederne i korhvelvet og to hvælvkapper i skibet (øst- og vestkappen) fik dog lov til at stå fremme.

1895-96 fremkom rester af en senromansk dekoration (nr. 1), som undersøgtes af Jacob Kornerup (fig. 20-26).⁴⁴ Den blev fundet i apsis og på korets øst- og nordvæg. Kun på nordvæggen foretoges restaurering, mens resterne i apsis og på østvæggen fik lov at stå mere eller mindre urestaurerede.

1942 blev udsmykningerne besigtiget af Egmont Lind med henblik på en rensning og genrestaurering; et arbejde, der først blev udført 1952-53.⁴⁵ Og 2004 blev kor, skib og tårnrum undersøgt for malerier af Hans Chr. Frederiksen, der konstaterede spor efter den sengotiske dekoration i hele kirken.⁴⁶

Endelig gennemgik kalkmalerierne 2009-11 en omfattende restaurering under ledelse af Lise Thillemann, hvorved malerier i skibets østligste hvælv (nord- og sydkappen) blev genfremdraget efter at have været fremme og overhvidtet 1882.⁴⁷

1) (Fig. 20-26), o. 1225, en senromansk dekoration, der formentlig har omfattet hele kirken, idet den er påvist i apsis, kor, triumfvæggen og skibets nordside over hvælvene.⁴⁸

I *apsis*, hvor kun nordre halvdel af maleriet er bevaret, ses den nordlige del af en tronende Kristus

Fig. 20. Den senromanske apsisudsmykning. Kalkmaleri o. 1225-50 (s. 2931). Indvielseskors er sengotisk, o. 1525 (s. 2938). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Late Romanesque apse decoration. Wall painting c. 1225-50. The consecration cross is Late Gothic, c. 1525*

(*majestas Domini*) fremstillet i mandorla, siddende på regnbuen med højre hånd løftet i velsignende gestus i en rigt udstyret kjortel (fig. 21). Engle svæver under mandorlaen, og en af dem holder et nu tomt skriftbånd. Kristus omgives af evangelisternes symboler, men kun Markus-løven og Mattæus-englen er bevaret. Ved siden af evangelisterne står Maria og to andre kvinder med glorie, alle iklædt kjoler og hovedlin. Under kvinderne, adskilt ved en tofarvet, vandret bort, sidder tre apostle i kjortler. De rækker evangeliet op imod den tronende Kristus, mens der yderst mod nord

står en biskop (stifter?) uden glorie og en uidentificeret, stærkt fragmentarisk figur med glorie.

Apsidens (†)østvindue omsluttet af en palmetbort, mens apsisbuens underside smykkes af en akantusbort med cirkelslag, hvori der er afbildet profeter med løftede hænder.

Fig. 21. Apsidens senromanske udsmykning (s. 2931) med sengotisk indvielseskors (s. 2938). Fortolkning af billederne udført umiddelbart efter billedernes opdagelse. Akvarel af J. Kornerup 1895. *Late Romanesque decoration of the apse with Late Gothic consecration cross. Interpretation of the pictures done immediately after their discovery.*

Kalkmaleri i Apset i
Sanderum Kirke.

J. H. Mønstup
Sept. 1898.

Fig. 22. Den senromanske udsmykning på korets nordmur. Kalkmaleri o. 1225–50 (s. 2934). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Late Romanesque decoration on the north wall of the chancel. Wall painting c. 1225–50.

På korets østvæg, i apsisbuens flige, er der i den nordre rester af en eller flere kjortelklædte personer, der ikke lader sig identificere (fig. 26). I den søndre flig ses spor efter brunrødt jordsmon.

Korets nordvæg er delt i to figurfriser, der foroven er afsluttet af en arkitektonisk bort (fig. 22).

Øvre figurfrise: Billedernes fragmentariske og opmalede tilstand til trods kan de identificeres som tre scener fra Det Nye Testamente. Fra vest ses *Bebudelsen*. Vestligst står en enlig, utydelig figur med glorie, formentlig Maria, og 1896 kunne Jacob Kornerup dokumentere endnu en figur længere mod vest, der må opfattes som Gabriel (fig. 23). *Besøgelsen* er bedre bevaret. En figur med glorie, Maria, taler til en kvinde, Elizabeth, der tilsyneladende savner glorie. Scenen synes at have relation til bygningsværker i baggrunden. *Jesu fødsel*. En liggende person med klæde over sig rækker bydende

hånden frem mod en siddende person, der sover. Scenen udspiller sig inden døre i rundbuet arkitektur. Kornerup registrerede 1896 den liggende person som en skægget mand og den siddende som kvinde. Den identifikation fremstår tvivlsom. Deres køn kan ikke entydigt afgøres, og figurernes ansigtsdetaljer er forvitrede, hvilket de også var, da Kornerup af tegnede billederne. Med al sandsynlighed drejer det sig om en liggende Jomfru Maria og en siddende Josef. Den østligste scene viser *forkyndelsen for hyrderne*, men består nu kun af en engel stående på en jordknold med talende gestus omgivet af får eller geder. Scenen er beskåret af hvælvet.

Nedre figurfrise: Det vestligste billede er næsten helt forsvundet. Et mandshoved med hue og en løftet arm er det eneste, der er bevaret. *Aron og den angrende Mirjam*. I næste scene står en kjoleklædt kvinde med armene hævet i andagt. Hun

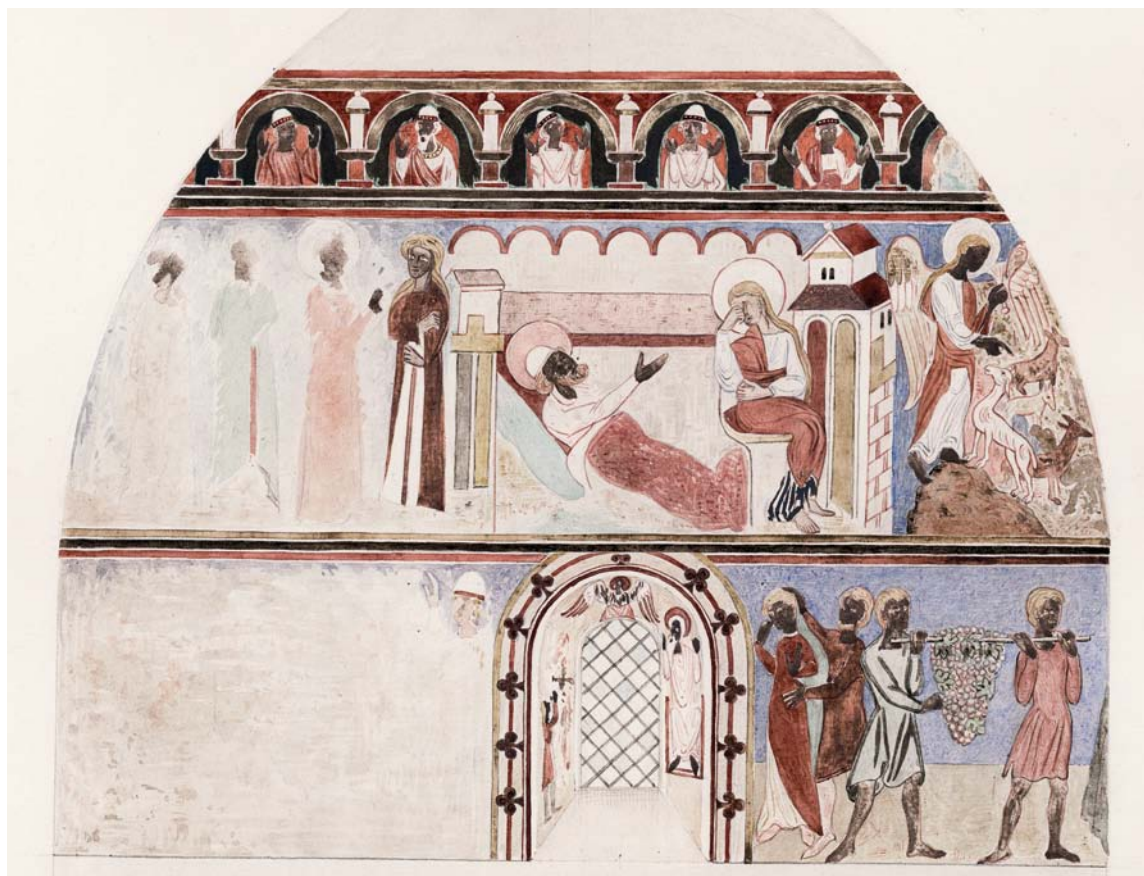

Fig. 23. Den senromanske udsmykning på korets nordmur (s. 2934). Fortolkning af billederne udført umiddelbart efter billedernes opdagelse. Akvarel af J. Kornerup 1896. – *The Late Romanesque decoration on the north wall of the chancel. Interpretation of the pictures done immediately after their discovery.*

bliver støttet af en mand, der gør en velsignende gestus. *De hjemvendte spejdere fra Kanaans land*. I det østligste billede bærer to yngre mænd i korte kjortler en vindrueklase mellem sig.

De to figurfriser afsluttes oventil af en arkitektonisk bort med bueslag adskilt af tårne. I buerne ses profeter gengivet fra brystet og opefter med armene løftet i andagt.

Udsmykningen i nordvæggens *vindue* er velbevaret (fig. 24–25). I østre smig er *Abraham* afbildet, siddende på en tronstol, med de dodes sjæle i sit skød. Sjælene er nu næsten forsvundet, men trods det er billedet et af de bedst bevarede med dette motiv fra perioden.⁴⁹ Den vestre smig er medtaget, men rester af to mænd med løftede arme viser, at det er en fremstilling af *Kains og Abels offer*. I vinduets top er Helligånden afbildet i form

af en velsignende engel. Vinduet indrammes af en enkel kløverbladsfrise.

Øverst på korets sydmur blev der under restaureringen 2009–11 påvist (†)farvespor, der svarer til den øvre, arkitektoniske bort i nordsiden.⁴⁷

I skibet, over hvælvene, på triumfinurens vestside og skibets tilstødende nordmur, er der farvespor, der formentlig er fragmenter af en arkitektonisk bort med profeter af samme type som den, der ses i koret.

Teknik og farver. Maleriet er udført på en typisk romansk meget finkornet, brunlig, glittet puds. Dekorationen er malet på den tørre puds i gråblåt, okkergult, okkerrødt, grønt samt sort til opstregning og enkelte konturer.

Værksted, stil og datering. Billedfrisernes ikonografi og motivernes kronologi genfindes i sam-

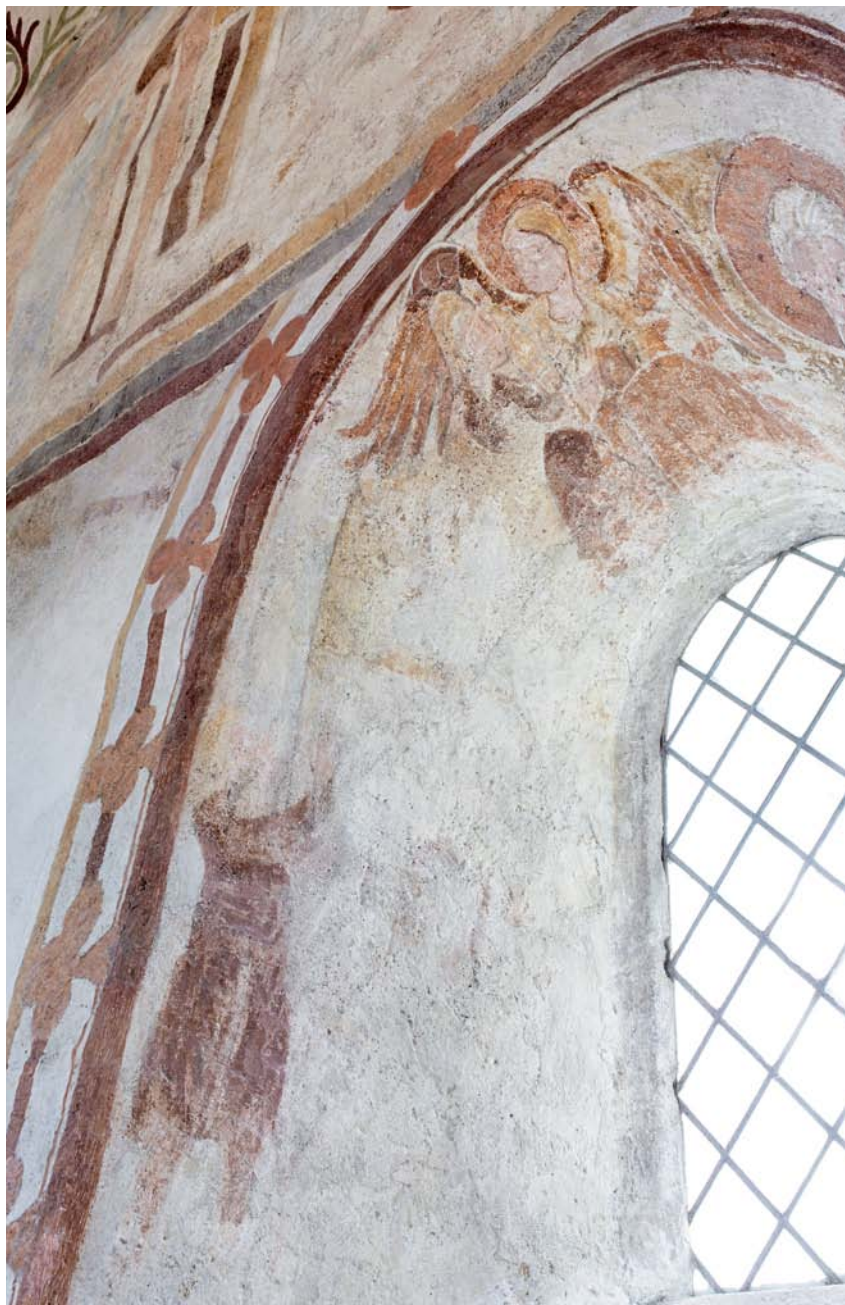

Fig. 24. Kain og Abels offer samt helligånden i form af en engel i vinduets top. Senromansk udsmykning (o. 1225-50) i vestre vange af det romanske vindue i koret (s. 2935). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Sacrifices of Cain and Abel and the Holy Ghost at the top of the window. Late Romanesque decoration (c. 1225-50) in the western side of the Romanesque window in the chancel.*

tidigt maleri. Eksempelvis har friserens overordnede disposition en parallel i Førslev Kirke på Sjælland.⁵⁰

Generelt tilhører udsmykningen en gruppe af senromanske malerier på Nordfyn. De nærmeste nærtbeslægtede udsmykninger findes i Fraugde

Fig. 25. Abraham med de dødes sjæle i skødet og helligånden i form af en engel i vinduets top. Senromansk udsmykning (o. 1225-50) i østre vange af det romanske vindue i koret (s. 2935). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Abraham with the souls of the dead in his bosom and the Holy Ghost at the top of the window. Late Romanesque decoration (c. 1225-50) in the eastern side of the Romanesque window in the chancel.*

og Sønder Nærå kirker.⁵¹ Udsmykningerne, navnlig ligheder mellem Sønder Nærå og Sanderum, er så iøjefaldende, at et værkstedsfællesskab må

betragtes som sandsynligt. Der ses således klare lighedstræk i billedernes opbygning og i udformningen af ornament og borte.

Fig. 26. Korets østmur med lukket apsisbue. Omridset af kirkens ældre, senmiddelalderlige altertavle står som silhuet i blankmur. I apsisbuens flige ses spor af den senromanske udsmykning (s. 2934), mens der på spærremuren ses dele af den sengotiske udsmykning (formentlig Korsfæstelsen). Foto Roberto Fortuna 2009. – *East wall of chancel with closed apse arch. The outline of the church's old, Late Medieval altarpiece stands as a silhouette on the undecorated wall. In the corners of the apse arch, traces of the Late Romanesque decoration, while on the barrier wall one sees parts of the Late Gothic decoration (presumably a Crucifixion).*

I gruppen fremstår udsmykningen i Sanderum som den yngste. Ikonografien er traditionel for den romanske stilperiode, men der kan ses antydninger af en opblødning i figurfremstillingerernes stivhed. Navnlig persontegningerne, som eksempelvis de hjemvendte spejdere, har en livlighed og et svaj, der peger ind i 1200-tallet og frem imod unggotikken. Billederne i Sanderum må således dateres o. 1225.

2) O. 1500(?). Et indvielseskors og en indskrift på triumfbuens nordre vange, muligvis udført som forløber for de senere indvielseskors malet o. 1525 (se ndf.). Den mulighed foreligger også,

at korset stammer fra korets istandsættelse 1503 (s. 2926). Korset er medtaget og står nu kun som sort kontur med svage skygger af farvelægning. En lyspig har været anbragt i indvielseskorsets centrum, hvis kærter har sværet det ovenfor siddende kragbånd. Med til korset hører en spinkel, kalkmalet minuskelindskrift, hvori indgår flere hjulkors. Indskriften lader sig ikke længere læse men er formentlig en bøn.

3) (Fig. 27–41), o. 1525, en omfattende dekoration, der findes i apsis, koret og skibets østre hvælvfag samt tårnbuen. Spor af den er også påvist i tårnrummet og våbenhuset.

Fig. 27. Bespottelsen (s. 2939). Sengotisk fremstilling o. 1525. Korhvælvets østkappe. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Jesus mocked. Late Gothic representation, c. 1525. East severity of chancel vault.*

I apsidens nordside ses et indvielseskors i form af et hjulkors med fligede korsender, hvorfra bladranker udgår (fig. 20). De to øvrige indvielseskors i korbuens nordside og tårnbuens nordside, der hører til samme udsmykning, er stort set udført tilsvarende.

På vestsiden af lukkemuren, der dækker apsisbuen (jf. s. 2926), ses dele af Korsfæstelsen (fig. 26). Mod syd anes to pansrede fødder, mens der i nordsiden ses spor efter tre kjole- eller kjortelklædte skikkelser klædt i blå (Jomfru Maria?), brunt (Johannes?) og gråt, mens der mellem dem anes de nederste rester af en perspektivisk vinklet lodret bjælke eller stolpe, der må være Kristi kors.⁵² Under figurfremstillingerne strækker sig nogle for udsmykningen karakteristiske bladranker fra hvælvpillerne og ind over lukkemuren.

Korhvælvets fire fag har scener fra lidelseshistorien, der alle udspiller sig udendørs. I østkappen ses *Bespottelsen*. Jesus med korsglorie afklædes sin

kappe, hvorved sårmærkerne fra den kommende piskning blottes som forvarsel (fig. 27). Han omgives og hånes af stående bødler, der vises i profil eller trekvartprofil. I søndre svikkel ses marterpælen, mens en boddel i den nordre forbereder et ris til afstraffelsen.

Syd-kappen viser *Piskningen* (fig. 28). Jesus står bundet til marterpælen kun iklædt lændeklæde og med kroppen dækket af sårmærker. To unge bødler står på hver side af Jesus, tre er i færd med at piske ham, mens en fjerde trækker ham i håret.

Vestkappen viser *Jesus for Pilatus* (fig. 29). Jesus står iklædt lændeklæde og en kappe, der holdes sammen af et blomsterformet spænde. Hans krop er oversået med sår, og hænderne er sammenbundet. Han holdes fanget af fire bødler, to lapsede ynglinge og to fuldt pansrede soldater. Pilatus, siddende i en tronestol med baldakin, er iklædt en fodsid kjortel med opslidsede ærmer, kantet med pels eller brokade. På baldakinens underside

Fig. 28. Piskningen (s. 2939). Sengotisk fremstilling o. 1525. Korhælvets sydkappe. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The Scourging. Late Gothic representation, c. 1525. South severy of chancel vault.*

ses rester af en ornamentudsmykning. Pilatus gør en afvisende gestus med højre hånd, mens han er i færd med at vaske den venstre i et kar, der hviler på tronstolens armlæn. Bag stolen står en tjener parat med et klæde. Som de øvrige scener udspiller denne sig udendørs. En roset er malet i hvælvkappens top.

Nordkappen rummer en fremstilling af *Tornekroningen* (fig. 30). Jesus med korsglorie er afbildet centralt i kappen siddende på en skammel og iklædt en fodsid kjortel. Kroppen er dækket af sårmerker, og hænderne er samlet i skødet. To unge bødler er i færd med at sætte tornekronen på hans hoved ved hjælp af lange stokke. En tredje, skaldet bøddel med brokadeskjorte, knæler og har spottende taget hatten af for Jesus. Bødlen holder et skriftbånd, hvorpå læses: »Ave rex iudaeorum mmirum« (Hil (dig) jødernes konge mmirum). Det sidste ord i skriftbåndet lader sig ikke tyde og er formentlig slet ikke noget egent-

ligt ord, men blot bogstaver indsat for at udfylde skriftbåndet.

Hvælvets ribber er dekoreret med skråstreger i vekslende farver (grøn, okkerrød, okkergul). På gjord- og skjoldbuer er der malet tofarvet planteslyng med fligede blade, der strækker sig op i kapperne.

Flere steder på *korsets sydvæg* blev der 2009-11 påvist rester af *†*planteranker, der hører til udsmykningen.⁴⁷

I *korbu*en, hvis *top* er udsmykket med en *roset*, hvorfra fire spydspidser udgår, er der malet helgener. I sydsiden ses en stående *Skt. Michael*, kir-

Fig. 29-30. Sengotiske fremstillinger o. 1525. 29. Jesus for Pilatus (s. 2939). Korhælvets vestkappe. 30. Tornekroningen (s. 2940). Korhælvets nordkappe. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Late Gothic representations, c. 1525. 29. Jesus before Pilate. West severy of chancel vault. 30. Jesus crowned with thorns. North severy of chancel vault.*

Fig. 31-32. Skt. Michael dræber dragen (s. 2940). Sengotisk fremstilling o. 1525. Triumfbuens søndre vange. 31. Foto Arnold Mikkelsen 2013. 32. Fortolkning af billederne udført umiddelbart efter billedernes opdagelse. Akvarel af J. Kornerup 1895. – *St. Michael Slaying the Dragon. Late Gothic representation, c. 1525. South side of chancel arch. 31. Photo 2013. 32. Interpretation of the pictures done immediately after their discovery 1895.*

Fig. 33–34. Skt. Kristoffer (s. 2944). Sengotisk fremstilling o. 1525. Triumfbuens nordre vange. 33. Foto Arnold Mikelsen 2013. 34. Fortolkning af billederne udført umiddelbart efter billedernes opdagelse. Akvarel af J. Kornerup 1895. – *St. Christopher, Late Gothic representation, c. 1525. North side of chancel arch. 33. Photo 2013. 34. Interpretation of the pictures done immediately after their discovery 1895.*

Fig. 35. Dommedag (s. 2944). Sengotisk fremstilling o. 1525. Østkappen i skibets østlige hvælv. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Judgement Day. Late Gothic representation. c. 1525. East severy of eastern vault of nave.*

kens værnehelgen (jf. s. 2914), der dræber dragen med sin lanse (fig. 31). Han er fremstillet som yngling med langt krøllet hår, iklædt fuldt panser og pandebånd. Den lille drage, han spidder og træder under fode, ligger døende med åbent gab, men snor stadig halen op om Michaels ben. Mod øst, på hvælvpillen bag korbuens søndre side, ses rester af en fragmentarisk *mandsling* i røde hoser, grøn tunika med bredfligede ærmer og brunrød pelshue. Manden griber om de slyngede blad-ranker, der smykker murpillen. Under ham øjnes rester af en *vrængemaske* i sort kontur.

I korbuens *nordside* er *Skt. Kristoffer* malet (fig. 33). Han står barfodet, klædt som vandringsmand, med snoet pandebånd og stav. På skuldrene har han det lille kjortelklædte Jesusbarn med verdensæblet i hånden. Jesus rækker velsignende ud mod Kristoffers stav, hvorfra der mirakuløst springer blade. Scenen udspiller sig på grønsvær med kort græs.

I skibets første hvælvings østskappe ses *Dommedag* (fig. 35). Kristus sidder i en mandorla på

regnbuen, hvor han løfter armene for at vise sine sårmerker, og fra hans ansigt udgår en lilje og et sværd. Ved Kristi højre side knæler Jomfru Maria i bøn, iklædt hovedlin og en lang, stofrig kjole, der vækker mindelser om samtidige fremstillinger af helgener, som sidder i store blomster.⁵³ Maria har blottet sit ene bryst og peger på det. Til venstre for Kristus knæler Johannes Døberen med foldede hænder. Over de to bedende svæver engle med basuner, hvorfra der udgår skriftbånd. På det højre bånd læses: »surgite et mortui et vivite ad [judicium]« og på det venstre: »surgite et

Fig. 36–37. Helvedesgabet (s. 2946). Sengotisk fremstilling o. 1525. Sydkappen i skibets østlige hvælv. 36. Foto Arnold Mikkelsen 2013. 37. Tegning udført efter billedernes første fremdragelse. Akvarel af August Behrends 1882. – *The Jaws of Hell. Late Gothic representation. c. 1525. South severy of eastern vault of nave. 36. Photo 2013. 37. Drawing done after the first exposure of the painting 1882.*

Fig. 38. Den Hellige Familie (s. 2946). Sengotisk fremstilling o. 1525. Vestkappen i skibets østlige hvælv. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The Holy Family. Late Gothic representation. c. 1525. West severy of eastern vault of nave.*

mortui et vinite [ad iudicium]» (Stå op I døde og kom til Dommen). Dommedagsscenen fortsættes på *triumfvæggen* under skjoldbuen. Her vises de døde, der stiger op fra deres grave.

Sydskappen viser *Helvedesgabet* (fig. 36). De fordømte bæres og trækkes af djævle til det store Leviathangab, der fylder halvdelen af kappen. Munden står vidtåben, så man ser de nøgne fordømte sjæle, kun iklædt standsmæssige hovedbeklædninger, i Helvedesflammerne. Hele kappen er befolket af burleske djævle. En blæser i horn, to sprøjter deres fækalier over de fordømte.

Vestkappen viser *Den Hellige Familie* (fig. 38). Jomfru Maria, Anna Selvtredje (Marias mor) og Jesus sidder tæt sammen på en bæk, Maria med krone, kjole og udslået hår, Anna med hovedlin og kjole. Jesus sidder mellem kvinderne i en kjortel. Anna holder med bydende gestus en blomst frem, som Maria velsigner, et billede på slægtens frugtbarhed og Marias status som Guds udvalgte.

Omkring bænken er Jesu øvrige gloriøse slægt samlet i en blanding af andagt og hverdag.

Nordkappen viser de frelste, der ledes ind i *Himmelborgen* (fig. 39). Skt. Peter med nøglen står foran et stort fæstningsværk med spir og spidse gavle, idet han modtager skaren af nøgne sjæle, der går ham i møde – mænd, kvinder og gejstlige med tonsur. Skaren ledes frem af kirkens repræsentanter, en kardinal i rødt og en biskop med stav. Over forsamlingen svæver en hornblæsende engel.

Fig. 39–40. De frelste ved Himmelborgens porte (s. 2946). Sengotisk fremstilling o. 1525. Nordkappen i skibets østlige hvælv. 39. Foto Arnold Mikkelsen 2013. 40. Tegning udført efter billedernes første fremdragelse. Akvarel af August Behrends 1882. – *The Saved at the gates of the Castle of Heaven. Late Gothic representation. c. 1525. North severy of eastern vault of nave. 39. Photo 2013. 40. Drawing done after the first exposure of the painting 1882.*

Fig. 41. Kalkmalede fragmenter på tårnrummets nordvæg (s. 2948). Foto Hans Chr. Frederiksen 2003. – *Wall-painted fragments on the north wall of the tower interior.*

Foruden de store hovedscener har hvælvet i sviklerne scener, der strækker sig over flere kapper. I kronologisk rækkefølge ses først *Bebudelsen* (fig. 36 og 38). Gabriel står med ansigtet vendt mod Maria. I hånden holder han et skriftbånd med sin Englehilsen: »ave (Maria) gratia plena domi(nus tecum)« (Hil dig Maria, den nådefulde, Herren være med dig). Maria modtager andægtigt hilsenen siddende med en bog i højre hånd. Scenen udspiller sig indendørs, angivet ved et vindue bag Maria.

Dernæst vises *Jesu Fødsel* (fig. 38–39). Josef sidder sovende med hovedet hvilende i hånden, mens Jomfru Maria knæler i en rig kjole, med hænderne løftet i andagt foran Jesusbarnet på gulvet, der er indhyllet i stråleglans. Scenen udspiller sig på traditionel vis i stalden.

Endelig vises *Kongernes Tilbedelse* (fig. 35–36), der strækker sig over fire svikler. De tre konger bærer gaver frem for Maria og hendes barn, der sidder indendørs, vist ved en interimistisk arkitek-

tursignatur. Maria og Jesus holder en hånd frem i en velsignende gestus mod de tilbedende konger.

I alle hvælvkapperne, ud over den søndre, omkranses figurfremstillingerne af strøornamenter, i tidens velkendte former. Hvælvrribberne er til dels smykket med snoede skråstreger, hvis farvekombination veksler fra ribbe til ribbe. På gjord- og skjoldbuer er der malet henholdsvis blomsterornamenter og bladstængler. Bladornamenter genfindes i sviklerne, hvor tofarvet planteslyng med fligede blade strækker sig op i kapperne.

J. B. Løffler noterede 1881, at der 1861–62 var fremkommet *†kalkmaleri* med figurer i *tårnrummet*, hvor Egmont Lind 1952–53 konstaterede udsmykningen på tårnrummets nordvæg. De få afdækkede spor blev forsøgsvis identificeret som rester af en korsfæstelsesgruppe.⁴³ De blev overhvidtet, men genfremdraget 2004 (fig. 41).⁴⁶ Der blev kun afdækket et begrænset felt højt på nordvæggen, og billederne var derfor vanskelige at identificere. To motiver kan bestemmes på fotografierne fra

restaureringen. Mod øst sås resterne af et blodigt *kristushoved* med korsglorie og tornekrans, og mod vest sås dele af en *kvindefigur* med langt udslået hår. Hun havde en kappe med hætte på. Under kappen sås to lag kjoler, en påklædning, der ligner helgenindernes i skibets fremstilling af Den Hellige Familie (se ovf.). Det drejer sig formentlig om Maria Magdalene eller Jomfru Maria. De to figurer var omgivet af uidentificerede malerispor.

På *våbenhusets* syd- og vestvæg blev der 2009-11 fundet rester af slyngede *†*planteornamenter.⁴⁷

Teknik og farver. Maleriet, der er udført på et tyndt hvidtelag, er malet i grøn, kobbergrøn, okkerrød, okkerbrun samt sort til opstregning.

Udsmykningens nærmeste parallel findes i Gislev Kirke (Svendborg Amt), hvor figurtegningen, især håret, ligner. Ornamenterne genfindes også her, men i en noget enklere form. De hårdt restaurerede billeder i Gislev vanskeliggør dog en videre sammenligning.

Program. Korhvalvets skildringer af lidelseshistorien har det dobbelte formål både at henvise til nadveren og vise menigheden den pris, som Kristus betalte ved at lade sig føde.⁵⁴ Meningen er naturligvis at få menigheden bevæget til oprigtig fromhed og andagt, fordi der kun på den måde kan være en frelse på Dommedag. Præcis det tema finder vi i skibets østre hvælv. Udmaalingen i skibets hvælv gengiver først og fremmest Kristus, der dømmende viser sig for verden, men billederne viser også mere.

Den store dommedagsscene er nemlig sat over for en fremstilling af Den Hellige Familie. For menigheden, der stod forsamlet under billederne, blev Jesu slægtninge en fremstilling af den ideelle, fromme familie; et ideal til efterstræbelse. Ved at sammenstille Den Hellige Familie og Dommens Dag viser malerierne menigheden, at vejen til frelsen går gennem det fromme liv – ikke bare det der udspiller sig i kirken, men i det liv der leves uden for kirken. Samtidig bliver familiebilledet også et løfte om den harmoniske tilværelse, der venter efter Dommedag.

4) (Fig. 83), o. 1575-1600, en kalkmalet indskrift. På triumfvæggens nordside i skibet er der rester af en indskrift, som ikke længere lader sig

læse. Den strækker sig over mindst otte linjer og er skrevet i sort fraktur og versaler.

†Kalkmaleri. †1) (Fig. 42), o. 1495-1505, ribbedekorationer. Søndre korsarms hvælv er med al sandsynlighed blevet udsmykket i forbindelse med eller kort efter opførelsen. Udsmykningen fandtes på hvælvrubberne og bestod af sparrer, krydsende og vinklede streger samt passerrosetter; alt sammen udført i rød og sort. Ribbernes underside var ensfarvet dekoreret i skiftevis rød eller sort, mens siderne var udsmykket med tern i enten rød eller sort. Dekorationen blev påvist under restaureringen 2009-11, hvorefter den atter blev overhvidtet.⁴⁷

†2) O. 1515-30, et fragment på nordre korsarms vestvæg. Ca. 220 cm over nuværende guly, ca. 50 cm fra det sydvestlige hjørne, blev der påvist en rest af et mindre kalkmalet billede udført i brunrød, grå og muligvis gul under restaureringen 2009-11.⁴⁷ Det drejer sig formentlig om et indvielseskors fra korsarmens opførelse.

†3) O. 1900. Fotografier fra begyndelsen af 1900-tallet viser, at hvælvene i kor og skib i en tid har stået udmalet med en tofarvet, formentlig gul og rød, sparreredekoration på ribberne. Den er senest forsvundet ved kirkens indvendige kalkning 1968.⁵⁵

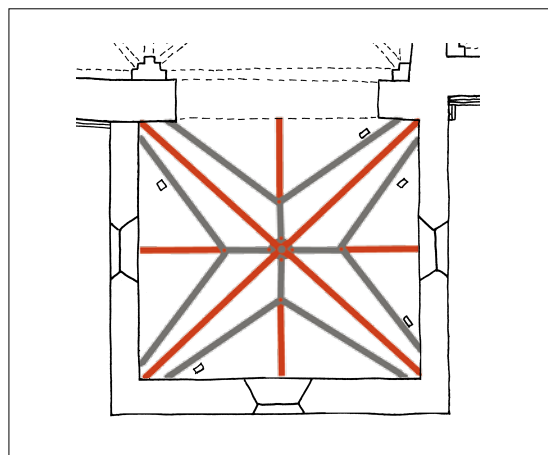

Fig. 42. Skematisk fremstilling af søndre korsarms ribbedekoration fra o. 1480-90. Plan 1:200. Tegnet af Martin Wangsgaard Jørgensen og bearbejdet af Mogens Vedsø 2014 efter skitse af Lise Thillemann 2011. – *Outline drawing of the rib decoration of the south transept from c. 1480-90*

INVENTAR

Oversigt. Kirkens ældste inventarstykke er den gotlandske døbefont fra tiden o. 1325. Det er dog især senmiddelalderen, som er rigt repræsenteret i kirken med såvel et muret alterbord med relikviagemme, et *røgelseskar, en klokke støbt 1492 af Peter Hansen, Flensborg, og ikke mindst talrige figurer og fragmenter af en altertavle fra tiden o. 1425–50, som nu er integreret i Claus Bergs monumentale tavle fra tiden o. 1515–20. En smule yngre er sakristiets dørføj, mens alterstagerne hører til 1500-tallets anden halvdel. Fra denne periode er bevaret et inventarium, som oplister 12 halvslidte alterklæder, 8 par »alterstuffer« (siden omtalt som »alterstuber«), 5 silkesmessehauger og en rød korkåbe af fløj.⁵⁶

Fra 1600-tallet stammer Kord Kleimans klokke støbt 1639 og en prædikestol, som blev bygget til Dalum Kirke 1631 og købt af Sanderum 1647. Efter Karl Gustav-krigene 1657–60 var altersølvet, messeskjorte og -hagel, alterklædet, lysene og dåbsfadet 'ganske borte', og nyt måtte anskaffes.⁵⁷ Således er alterkalken skænket 1664 af Jacob Andersen, Store Hesbjerg. Den er et arbejde af guldsmeden Hans Rust, Odense, mens dennes søn, Jesper Hansen Rust, har udført kirkens oblatæske, skænket 1682 af Barbara Margrethe von Bär. Disken er en del yngre, idet den er anskaffet o. 1751 ved omsmeltning af en ældre $\dagger$ disk.

1800-tallet er meget sparsomt repræsenteret i kirken, idet pengeblokken hører til tiden omkring indgangen til århundredet, mens salmenummertavlerne

og en skummeske er anskaffet senere i århundredet. I det tidlige 1900-tal anskaffedes en messehauger af rødt fløj, dåbsfad og -kande, mens stolestaderne blev udskiftet i henholdsvis skib og korsarme i 1905 og 1929. De mange lysekroner er anskaffet 1926, efter 1965 og 2009. I 2003 fornyedes orglet, som blev sat på et nyt pulpitur i tårnrummet.

Restaureringer. Sognepræst Nikolaj Hjort bekostede 1503 en ombygning af koret, hvilket blev markeret med en indskrifttavle ved, eller integreret i, degnestolen. 1720 gennemførtes en reparation af både bygning og inventar, som bl.a. omfattede anskaffelsen af en alterskranke, reparation af stolestader og $\dagger$ degnestol samt udskiftning af kirkedørene.

Inventaret blev underkastet en 'betydelig hovedreparation' 1828, som dog ikke omfattede altertavlen, der fortsat var meget brøstfældig.⁵⁸ Denne blev først restaureret 1895–96, hvor der også gennemførtes en mindre istandsættelse af både inventar, kalkmalerier og tag.⁵⁹

I nyere tid er inventaret blevet restaureret 1968 (arkitekterne Knud, Erik & Ebbe Lehn Petersen) og i 2009,²⁹ da arkitektfirmaet Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen stod bag istandsættelsen af det historiske inventar (prædikestol, salmenummertavler og altertavle), en forandring af stolestaderne, omplacering og delvis fornyelse af lysekroner, samt ikke mindst en nystaffering af inventaret.²⁹ Dette fremstår nu med en enkel farveholdning, hvor stoleværkets afdæmpede blomme-farve lader den forgyldte altertavle og prædikestolens brogede barokstaffering spille hovedrollerne.

Fig. 43. Relikvier og blyæske fra senmiddelalderen (s. 2951). Foto Odense Bys Museer 2014.
– Relics and lead box from Late Middle Ages.

Fig. 44. Altertavlens første stand, o. 1515-20, udført af Claus Bergs værksted (s. 2954). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – First state of altarpiece, c. 1515-20, made at Claus Berg's workshop.

Alterbord, middelalderligt, af munkesten. Det hvidkalkede bord måler 180×108 cm og er 111 cm højt, har en lille niche i nordsiden og er placeret ca. 30 cm fra østvæggen. Ved en reparation af bordet 1895 blev konstateret et *relikviagemme* midt under bordpladen (mensa), som dækkedes af en granitflise (sepukralstenen).⁶⁰ Herunder fandt man en *blyæske, der måler ca. 4,6×3,0 cm og er 2,3 cm høj, hvori lå små *relikvier indpakket enkeltvis i silkestrimler med vedlagte pergamentstykker, som angav deres navne på latin (fig. 43). I alt fandtes 18 strimler eller fragmenter med følgende læselige indskrifter: »sancti pet(ri) apostoli«, »sancti philippi apostoli«, »sancte marie magdalene«, »augustini episcopi«, »sancti martini episcopi«, »vincentii martiris«, »sancti seruati episcopi«, »sancti vilh[el]mi abbatis«, »sancti mauricii«, »sancti stephani prothomartiris«, »sancti [Seb]astian«, »osvaldi [regis] et martiris«, »11.000 sanctarum virginum«, »de sepulcro domini«, »sancti. ... ii« og »sancti laurentii 11.000 sanctarum virginum de innocentibus de ydriis« (den hellige apostel Peter; den hellige apo-

stel Filip; den hellige Maria Magdalene; den hellige biskop Augustin; den hellige biskop Martinus; martyren Vincent; den hellige biskop Servatius; den hellige abbed Vilhelm; den hellige Mauritius; den hellige Stefan protomartyr; den hellige Sebastian; Oswald konge og martyr; De 11000 hellige jomfruer; fra Herrens Grav; den hellige ...; den hellige Laurentius, de 11000 jomfruer, fra de uskyldige [dvs. børnene fra barnemordet i Betlehem], fra vandkrukkerne [fra Kana?]).⁶¹ Af de sid-

Fig. 45a-c (s. 2960-61). Detaljer af altertavlens midterskab. Foto Arnold Mikkelsen 2013 a. Midtskabets figurrige korsfæstelsesscene (s. 2954) b. Scener fra Lidelshistorien, der flankerer Korsfæstelsen mod nord: Kristus for Pilatus (f.n.) og Korsvandringen (f.o.). c. Mod syd: Begrædelsen (f.o.) og Opstandelsen (f.n.). – Details of altarpiece. a. The central compartment's Crucifixion scene. b. Scenes from the Passion surrounding the central Crucifixion to the north: Christ before Pilate (below) and The Road to Calvary (above). c. South: The Lamentation (above) and The Resurrection (below).

ste to fragmenter var der svage spor af skrift på det ene. I Odense Bys Museer (inv.nr. 593-1975). Alterbordet blev repareret 1895 og igen 1959, da en rammekonstruktion, som var opført udenom alterbordet, blev fjernet.²⁹

† *Alterklæder*. 1) 1643, udført ved omsyning af en korkåbe fra Dalum Kirke.⁵⁶ Klædet blev bortplyndret under Karl Gustav-krigene 1657-60.⁵⁶ 2) 1759,⁶² af rødt fløj med sølvtresser.¹⁹

Altertavlen (fig. 49-54), o. 1515-20, et triptyk med faste bagfløje, er udført af den lybskfødte billedskærer Claus Berg, Odense, med genanvendte dele fra tiden o. 1425/50 (jf. ndf.) og malerier fra Iver Pedersens og Peder Malers værksted. Det skulptursmykkede midtskab (20,5 cm dybt) rummer en figurrig Korsfæstelse, som omgives af fire mindre relieffer med scener fra Jesu lidelseshistorie. Disse er på venstre side Korsbæringen (foroven) og Jesus for Pilatus samt tilsvarende på højre side Begrædelsen og Opstandelsen. De bevægelige sidefløje (13,5 cm dybe) har på indersiden hver 2×4 nicher med udskårne figurer, primært apostle, som bortset fra en enkelt er genanvendt fra den ældre (†)altertavle. På ydersiden er malerier med fire scener fra lidelseshistorien i to rækker, foroven Nadveren (nord) og Bønnen i Getsemane (syd) og forneden tilsvarende Tilfangetagelsen og Hudflettelsen. På de to faste fløje er malerier af kirkens værnehelgen Skt. Michael (nord) og den himmelkronede Maria med barnet (syd), til hvem den tidligere altertavle var viet. Tavlen hviler på en predella med indbygget monstransskab, som nu fremstår med sekundær front fra 1968-71.⁶³

Midtskabets bagklædning har ti udlusninger, som er ældre end bemalingen, hvilket sammen med de brandskadede partier på bagsiden indikerer, at den er genanvendt fra en ældre tavle (s. 2968).⁶⁴ Foruden bagklædningen må dele af både midtskabets og sidefløjenes karmstykker og baldakiner regnes for genanvendt materiale. I både midt- og fløjskabenes sidestykker ses bærehuller for transport.

Rammen af midtskabets centrale felt er prydet af gennembrudt grenværk, hvis underdel har karakter af slanke pilastre afsluttet af konsoller med hver sin udskårne, diminutive profet. Over profeterne fortsætter grenværket, idet det udløber fra to kapitællignende hængestykker med snoede søjler

øverst på rammen. Hængestykkerne bærer endvidere storfeltets baldakin med buer af gennembrudt rankeværk; over midtskabets sidefelter og fløjenes felter ses tilsvarende baldakiner, som bæres af spinkle snosøjler. Skabets fløje er inddelt i to rækker med hver en art postament bestående af s-svunget grenværk og fiskeblæremønstre i gennembrudt arbejde.

Skabets baggrund er udført i guldbrokade med et trambuleret grenmønster med egeblade, afsavede sideskud og agern samt bag figurerne glorier. Tilsvarende brokadeornamentik kendes fra Bergs altertavler i Vor Frue (DK Århus 1135) og Bregninge (Svendborg Amt).⁶⁵

Den figurrige korsfæstelsesscene (fig. 45a) omfatter i alt 30 figurer. Øverst ses Jesus korsfæstet. Han hænger i let skrånende, svagt bøjede arme med overlagte fødder og hovedet hvilende på sin højre skulder. Hovedet bærer en kraftig, snoet tornekrone, hår og skæg er langt og munden let åben. Kroppen er slank og gennemmodelleret med udspilet brystkasse og markeret sidesår; lændeklædet har rige foldekast og snip ved højre hofte. Omkring Kristus svæver to engle, som i kalke opsamler blodet fra naglesårene, mens Maria Magdalene knælende holder om korset.

På Kristi højre side ses den gode røver bundet til et T-kors ved højre albue og fod, mens venstre arm og ben hænger slapt ned. Over ham flyver en engel, som henter hans sjæl, mens soldater slås om Jesu klæder ved korsets fod. På modstående side er den onde røver korsfæstet på hovedet med arm og et ben bundet til T-korsets tværbjelke, mens en djævel lusker bort med hans sjæl slængt over skulderen.

I forgrunden støtter Johannes den segnende Maria og betragtes af både en af kvinderne fra Galilæa og af en knælende spotter, som vrænger ansigt ad hende.⁶⁶ Bag Johannes står Longinus med sit spyd, som danner en diagonal igennem relieffet mod Maria Magdalene og hovedsmanden, som på den modstående side af korset gestikulerer i retning af Jesus, og afsluttende i relieffets øvre højre side, hvor Stefaton holder stangen med eddikesvampen. I relieffets højre forgrund ses en gruppe soldater og to velklædte herrer til hest.

De fire relieffer fra lidelseshistorien skal læses med uret startende i nedre venstre hjørne med

Kristus for Pilatus (fig. 45b). På en baldakinprydet trone til venstre sidder Pontius Pilatus, idet han vasker sine hænder over et fad, som hans tjener fylder med vand. I højre side holder to soldater den bundne Kristus fast i armene. Som forlæg for relieffet er blevet foreslået både træsnittet fra Albrecht Dürers »Lille Passion«⁶⁷ og Lucas Cranachs »Passionen«,⁶⁸ begge fra 1509. Der må i så fald være tale om meget fri fortolkninger af disse forlæg, som endvidere integrerer fremstillingen af Jesus og de to fangevogtere fra et kobberstik af Israhel van Meckenem (o. 1480).⁶⁹

I *Korsbæringen* (fig. 45b) er Jesus sunket i knæ under vægten af korset, og halvt kravlende støtter han sig med højre hånd på en sten. Ved hans side står to soldater, hvoraf den ene hiver i hans klæder, og den anden træder på hans læg. Yderst til venstre hjælper Simon fra Kyrene med at bære korset, og i baggrunden ses yderligere otte figurer, heriblandt Johannes, hvis ene hånd hviler på Jomfru Marias arm. Relieffet synes at være en variant over Albrecht Dürers træsnit fra »Den Lille Passion« (1509), hvori man genfinder Kristi knælende positur med hånden på en sten, samt Simon fra Kyrene og Johannes' og Marias placering under en rundbue.⁷⁰ Derimod er soldaten, som træder på Jesus, overtaget fra Cranachs træsnit fra »Passionen« (1509).⁷¹

Begrædelsen (fig. 45c). I forgrunden til venstre holder Johannes Jesu afsjælede legeme, mens Maria med bedende hænder bøjer sig ind over det. Jesu hoved hænger livløst over skulderen, og højre arm er bøjet i en unaturlig vinkel. Bag de hellige personer taler Josef af Arimatæa og Nikodemus sammen, mens Maria Magdalene tørrer øjnene med en snip af sine klæder, og en anden kvinde klagende holder sine arme i vejret. Også i dette tilfælde har Claus Berg kombineret og varieret forskellige grafiske forlæg, idet Johannes og Jesus ligger nær bladet fra Dürers »Store Passion« (1498/99),⁷² mens to af baggrundens tre figurer snarere er overtaget fra hans træsnit fra 1507. Den grædende kvinde og Jesu højre arms stilling kan være taget fra Cranach.⁷³

Opstandelsen (fig. 45c). Kristus er ved at træde ud af sarkofagen og står med overkroppen bøjet en smule indover sit fremskudte venstre ben. Han

holder et spinkelt kors i sin venstre hånd og den højre rakt ud i en velsignende gestus. Rundt om sarkofagen er fire liggende og siddende soldater, hvoraf den forreste skærmer for sine øjne med hånden, mens en anden i relieffets højre side sover med overkroppen hvilende henover sarkofagen. Relieffet er udført med udgangspunkt i Dürers kobberstik fra 1512,⁷⁴ om end Kristi velsignende arm er hentet fra Cranachs »Passionen« og de liggende soldater i venstre side fra Martin Schongauers og van Meckenems tilsvarende serier.⁷⁵

Sidefløjene (fig. 46–47). På hver fløj sidder otte figurer i to rækker. Figurene er ca. 50 cm høje, dog er Jomfru Maria og Jesus lidt højere, ca. 52 cm. 15 af de 16 figurer er tydeligvis skåret af samme 1400-tals værksted, hvorimod den sekstende figur, Skt. Michael (jf. ndf.), er tilføjet af Claus Bergs værksted, da figurerne blev genanvendt i den ny altertavle. De 15 ældre figurer sidder på en lav bæk i ophøjet positur med ret ryg og alvorlig mine. Alle er iklædt kappe og kjortel og holder den ene hånd frem for sig, hvormed de har fremvist deres attribut. I den anden hånd holder broderparten af dem en bog. Deres hår og skæg er skåret som bølger og snirkler og lagt i symmetriske mønstre, der typisk spejler sig i ansigternes lodrette akse. Derimod er klæderne skåret med rige og varierede foldekast, som er særligt kendetegnet ved de ornamentalt svungne linjeforløb, som kjortlernes underkant danner, idet de ligger fladt ind mod figurerne. Alle figurer, bortset fra én, mangler sin attribut, hvorfor det ikke er muligt at identificere dem alle. Startende fra øverste venstre hjørne på den nordre (fig. 46) fløj er figurerne som følger:

A) *Uidentificeret discipel* med krøllet hår og skæg, som holder en bog i sin venstre hånd.

B) *Jakob den Ældre* er kendetegnet ved sin vanlige hat med opkrummet skygge (uden ibskal) og er endvidere skildret med tvedelt skæg og holdende en åbenstående bog i sin højre hånd.

Fig. 46–47 (s. 2964–65). Detaljer af altertavlen. De bevægelige fløje. 46. Nordre fløj (s. 2955). 47. Søndre fløj (s. 2960). Foto Arnold Mikkelsen 2013 – *Details of altarpiece. Side wings. 46. Northern wing. 47. Southern wing.*

Fig. 48. Detalje af altertavlen. Udsnit af Begrædelsen (s. 2955). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Detail of altarpiece. Detail of the Lamentation.*

C) *Jomfru Maria* (fig. 49) tronende og bærende en krone med krabbeblade, mens hun holder hænderne krydset i sit skød.

D) *Tronende Kristus* (fig. 49) med krone som Marias, venstre hånd hvilende på en globe i sit skød og højre løftet velsignende.

E) *Jakob den yngre*(?) med aflangt ansigt, halvlangt hår og langt skæg, holdende en bog i sin venstre hånd. I højre hånd holdt han frem mod restaureringen 1895 en kølle, men det er usikkert, om denne var original eller overhovedet oprindelig stammede fra denne figur.⁷⁶

F) *Thomas*(?) med krøllet hår og kort skæg og en åben bog hvilende i skødet. Han holdt indtil 1895 et spyd, jf. forrige figur.⁷⁷

G) *Mattæus*(?). Figuren er korthåret og særligt kendetegnet ved at være skæglos, hvilket sammen

med den mindre genstand, muligvis et skriveredskab, han holdt i hånden indtil 1895, antyder, at der er tale om Mattæus; jf. figur E.⁷⁸

H) *Ærkeenglen Michael* er skåret af Claus Bergs værksted. Han sidder på en lav bæk med kroppen hældende dramatisk mod sin højre side, idet han med venstre hånd løfter sværdet (som er brækket af). Hans blik er rettet mod den vægt, han må have holdt frem for sig i sin højre hånd. Håret er udført med de typiske bergske store spiralkrøller, og foldekastene er enklere, men også

Fig. 49. Detalje af altertavlen. Figurer af Maria og Kristus tronende genanvendt fra en ældre altertavle (s. 2958). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Detail of altarpiece. Figures of the Virgin and Christ in Majesty re-used from an older altarpiece.*

dybere skåret og mere rumligt opfattede end i de øvrige femten figurer.

I) *Jomfru Maria*(?). I øvre række til venstre på den søndre fløj (fig. 47) ses en siddende kvinde med langt bølget hår. Hun holder hænderne frem for sig på en måde, som antyder, at hun har holdt Jesusbarnet i sine arme. I så fald må der være tale om Jomfru Maria, om end det bestemt ikke kan udelukkes, at der er tale om en anden helgeninde, som har holdt sin attribut på denne måde.

J) *Paulus* eller *Peter*. En flenskaldet mand med langt tvedelt skæg og en åben bog i sin venstre hånd.

K) *Johannes*, der kan genkendes på sit glatte ansigt og kalken, som han udfører en velsignende gestus mod.

L-O) *Fire uidentificerede disciple* med langt, skæg og en bog i den ene hånd.

P) *Judas Taddæus*(?), med langt skæg, bog og indtil 1895 en hellebard eller et spyd i højre hånd.⁷⁹ Denne attribut bruges også til Jakob den yngre, som dog tilsyneladende figurerer på den modstående fløj (jf. figur E). Som i de øvrige tilfælde er det usikkert, om denne attribut oprindeligt har hørt til netop denne figur.

Postamentet er højt med konkavt opstigende sider, som fortsættes i smalle tunger under sidefløjene. I dets midte er indrettet et skab med rhombegitter for. Frontpladen er fornyet 1968-71, men følger postamentets oprindelige form.⁶⁴

Første stands farvesætning. Midtskabet og fløjenes indre fremstår med rig forgyldning suppleret af enkelte koloristiske islæt fra restaureringen 1968-71. Den er fremkommet ved at fremdrage den oprindelige kridtgrundstaffering i tempera, og supplere og opfriske denne. Figurerne er iklædt brune kjortler og gyldne kapper med enten blå eller rødt for, deres hår og skæg er overvejende brunt, men også sort og gråt forekommer. Baggrundsdetaljerne især i midtskabet er malet brune, blå eller grønne. Johannesfiguren i den centrale korsfæstelsesscene fremstår med en særligt fornem bemaling, som omfatter indlagt guldpapir, der danner mønstervirkning på kappens for. Skabet og fløjene fremstår med forgyldte, trambulerede bagklædninger, sidestykkerne er ligeledes forgyldt og har en blå fas mod skabets front. De lodrette tværinddelinger af midtskabet har mønjerød

bund. På de postamentlignende felter under reliefferne er en malet gentagelse af gren- og fiskeblæremønsteret fra sidefløjene udført i sort og guld. Predellaens udvendige staffering er fra 1999 og består af en versalindskift (Joh. 1,1-14 samt 3,16) i guldversaler på rødbrun grund med blå kant mod monstransskabet, hvis gitter er forgyldt.²⁹ Skabets indre fremstår med den oprindelige staffering med guldstjerner på grønblå grund.

Anden stands malerier (fig. 50). På de bevægelige fløjers ydersider er der i to registre malet fire scener fra lidelseshistorien, som skal læses fra venstre mod højre (fig. 51-52). De to rækker adskilles af vandrette, forgyldte bånd med bladslyng malet med sort på guldbund. De fire malerier er kun delvis bevarede, idet store dele af særligt de øvre er afskallet. Rammen er forgyldt.

Nadveren (fig. 51). Maleriet er meget medtaget, og store dele af dets midte og højre side mangler. De bevarede dele viser disciplene siddende ved et bord med hvid dug i et rigt lokale prydet af skulpturer og arkader. Disse elementer samt en stol med T-formet ryg viser, at maleriet er kopieret efter IAM van Zwolles kobberstik.⁸⁰

Bønnen i Getsemane (fig. 52) mangler størstedelen af venstre side, hvor man dog endnu aner en sovende discipel i nedre hjørne, en del af Jesu' kappe samt en engel med et kors. I højre side ses to sovende disciple, og bag dem kommer tempelvagterne gående under et stort træ med blade i vandrette bånd. Maleriet er kopieret efter Cranachs træsnit fra »Passionen« (1509).⁸¹

Tilfangetagelsen (fig. 51) er i forhold til de øvrige malerier ganske velbevaret, om end bl.a. Jesu ansigt og dele af højre side mangler. Maleriet viser en figurrig scene med Jesus, som helbreder yppersteprestens tjener, Malkus', øre, idet han pågribes af tempelvagterne. I baggrunden ses et vidtstrakt landskab med træer og bjerge. Scenens forlæg er Cranachs træsnit fra »Passionen« (1509),⁸² hvortil der yderst til højre er tilføjet to disciple og bag dem indgangen til Getsemane Have.

Hudflettelsen (fig. 52) er forholdsvis velbevaret og viser Jesus bundet til en søjle i billedets midte. Omkring ham er tre personer ved at piske ham, mens to andre i forgrunden fletter tornekransen. Maleriet er en ret troværdig gentagelse af Cra-

Fig. 50. Altertavlens anden stand (s. 2960). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Second state of altarpiece.*

nachs træsnit fra »Passionen« (1509),⁸³ blot er en af figurerne udskiftet med to fra Albrecht Altdorfers behandling af motivet i serien »Menneskets Fald og Genrejsning« fra o. 1513, hvorfra også den tilføjede Tornekroning i højre baggrund stammer.⁸⁴

De *faste fløje* er smykket med fremstillinger af kirkens værnehelgen, Michael Sjælevejer, og af Maria med Barnet. På nordfløjen ses Skt. Michael iklædt rød kjortel og blå kappe. Han holder sit sværd hævet over hovedet med sin højre hånd, og blikket er rettet mod vægten i venstre hånd. Heri vejes menneskets gode gerninger (skildret som en bedende mand), op mod dets ugerninger (afbildet som en liggende djævel). Skt. Michael står foran en lav skærm af et rødt klæde med brokade, bag hvilket ses et skovrigt bjerglandskab. Maleriet er muligvis udført som en variant over et træsnit af Cranach fra 1506.⁸⁵

På sydfløjen ses Maria iklædt mørkerød kjole, blå kappe og bærende kronen på hovedet. Hendes blik er rettet mod Jesusbarnet, som hun holder i sine arme. Barnet holder højre hånd for brystet og rækker med den anden ud mod sin venstre side.

Jesusbarnet synes således at henvende sig til en figur eller genstand, som imidlertid ikke er overført til maleriet fra dets uidentificerede forlæg.⁸⁶ De to figurer står ligesom Michael Sjælevejer foran et rødt klæde med brokade, men i et fladere landskab.

Tavlens billedprogram er Jesu lidelse og offer, som bliver fremstillet i dels midtskabets Korsfæstelses-scene, dels i de udskårne og malede scener fra lidelseshistorien. På de faste fløje var malet to helgener med særlig tilknytning til kirken, Jomfru Maria, som den ældre højaltertavle må have været viet til (jf. s. 2968), og kirkens værnehelgen, Ærkeenglen Michael. Deres centrale betydning

Fig. 51-52 (s. 2970-71). Detaljer af altertavlens bevægelige fløje. Foto Arnold Mikkelsen 2013. 51. Den nordre fløj med fremstillinger af Nadveren og Tilfængtagelsen (s. 2960). 52. Den søndre fløj med fremstillinger af Bønnen i Getsemane og Hudflettelsen (s. 2960). – *Details of the movable wings of altarpiece. 51. Northern wing with paintings of the Last Supper and the Capture of Jesus. 52. Southern wing with paintings showing the Agony in the Garden and the Scourging.*

i altertavlen fremgår yderligere af, at de indgår i såvel tavlens lukkede 'hverdagsstilling' som i den åbne 'feststilling', hvor den ældre tavles figurer af Himmelkroningen samt en ny af Ærkeenglen Michael er repræsenteret på nordfløjen.

Forlægsmateriale. Selvom anvendelsen af grafiske forlæg i Claus Bergs altertavler blev påvist allerede af Thorlacius-Ussing,⁸⁷ var Ulla Haastrup den første til at udpege konkrete forlæg for Sanderumtavlen. I 1974 viste hun, at tre af malerierne på de bevægelige fløjes ydersider er udført efter træsnit fra Cranachs »Passionen« fra 1509,⁸⁸ og efterfølgende har hun peget på såvel anvendelsen af IAM van Zwolles kobberstik af Nadveren og af Albrecht Dürers »Lille Passion« fra 1511.

Som anført i beskrivelsen af de enkelte relieffer og malerier ovenfor er reliefferne kendetegnet ved at trække på især tysk grafik, herunder både af de lidt ældre mestre Schongauer og van Meckenem og på den nyeste renæssancegrafik fra Dürers, Altdorfers og Cranachs hænder. Det er ligeledes kendetegnende for Claus Bergs billedskærerarbejder, at de grafiske forlæg først og fremmest var et udgangspunkt og en inspirationskilde til at skabe nye fremstillinger. Hans evne til at fortolke og videreudvikle sine forlæg fremgår tydeligt af en sammenligning med altertavlen fra Odense †Gråbrødrekloster (nu i Odense Domkirke), hvori man genfinder variationer over alle Sanderumtavls skårede passionsscener (s. 497-99, fig. 372-74).

Flere af motiverne blev til ved at stykke elementer sammen fra forskellige forlæg således, at mens der ikke kan peges på forlæg for hverken helheden eller for større figurgrupper i Korsfæstelsen, så synes enkelte figurer inspireret af bl.a. Hans Schäufelein (kvinden, som vrider sig i hænderne) og Schongauer (soldaten, som forhåner Maria).⁸⁹ Tilsvarende genfinder man enkeltfigurer fra Korsfæstelsen i nye og anderledes sammenhænge i andre af værkstedets arbejder; heriblandt figuren, som håner Maria i Korsfæstelsen, som genfindes i både Korsfæstelserne i Bregninge og Aarhus (*DK Aarhus* 1127) og finder sin traditionelle plads i Gråbrødretavlens Tornekroning (s. 496, fig. 371), mens en variation af den segnende Maria, Johannes og kvinden fra Galilæa ses i Hornslettavlen fra o. 1520, der også er tilskrevet Claus Berg.

Anderledes forholder det sig med anden stands malerier, som følger sine forlæg tæt.⁹⁰ Undtagelsen herfra er Hudflettelsen, som kopierer størstedelen af Cranachs træsnit fra 1509, men udskifter en enkelt af Cranachs figurer med to, der dog ligesom den tilføjede skildring af Tornekronen er kopieret meget loyalt efter Altdorfers træsnit.

Tilskrivning og datering. Altertavlen har altid været sat i forbindelse med Claus Bergs værksted.⁹¹ Derimod er der ligesom med værkstedets øvrige arbejder nogen usikkerhed om dens datering, som dog under alle omstændigheder må lægges efter o. 1513, da Altdorfer udgav det forlæg, som blev benyttet i Hudflettelsen (jf. ovf.).⁹² Et muligt sluttidspunkt for tavlens udførelse blev fremført af Francis Beckett, som nævnedes, at man regnede tavlen for en gave fra dronning Christina (død 1521). Han tillagde dog ikke dette sagn nævneværdig betydning, da det ikke støttedes af nogen kilder.⁹³ Beckett pegede i stedet på de væsentlige forbindelser mellem reliefferne af Kristus for Pilatus, Begrædelsen og Opstandelsen og de tilsvarende relieffer i Claus Bergs Gråbrødre-tavle.⁹⁴ På det grundlag regnede han tavlen for samtidig med Gråbrødretavlen, som han daterede 1518-21, dvs. o. 1520.⁹⁵ Thorlacius-Ussing fulgte Becketts ræsonnement, men argumenterede for, at arbejdet på Gråbrødretavlen var begyndt tidligere, end Beckett antog. Derfor foreslog han en lidt tidligere datering af Sanderumtavlen, o. 1515.⁹⁶

Blandt Claus Berg-værkstedets bevarede Korsfæstelsestavler er tavlen tættest beslægtet med Bregninge Kirkes (Svendborg Amt), som måske er så tidlig som o. 1513.⁹⁷ Begge er triptykoner med standfløje og 2×4 helgener i hver af sidefløjene, og selvom deres malerier er udført af forskellige malerværksteder, er flere af billederne udført efter de samme forlæg. Den tyske kunsthistoriker Jan Friedrich Richter har dog påpeget, at i modsætning til Bregningetavlen er Sanderumreliefferne perspektivisk skårne med mindre figurer i baggrundene.⁹⁸ Dette mere udviklede træk peger frem mod Gråbrødretavlen, som stod færdig senest 1523 (jf. s.531), og da de to tavlers relieffer også er knyttet sammen af de anvendte grafiske forlæg, taler en del for, at deres udførelse har overlappet hinanden. På det grundlag forekommer Richters

datering af Sanderumtavlen til tiden o. 1515–20 plausibel.⁹⁸

Iver Pedersens og Peder Malers arbejder. I sin undersøgelse af malerierne i Claus Bergs altertavler påviste Ulla Haastrup, at malerierne på Sanderumtavlens bevægelige fløje er udført af samme hænder som dele af Gråbrødretavlen, fragmenterne af altertavlen fra Tirstrup Kirke (Randers Amt), og ikke mindst som altertavlen i Vejlbj (Randers Amt), der er signeret af malerne Iver Pedersen og Peder Maler.

Haastrup pegede endvidere på den stilistiske forskel mellem de karikerede, »grove«, skildringer på tavlens bevægelige fløje og de idealiserede figurer på de faste fløje, og satte af både kompositionelle og maletekniske grunde disse arbejder i forbindelse med altertavlerne i Aarhus Vor Frue (DK Aarhus s. 1134 ff) og Fåborg (DK Svendborg 684). Denne opdeling af malerierne i Claus Bergs altertavler har Richter overtaget, blot med de tilføjelser, at han mere eksplicit end Haastrup placerer begge de nævnte stilretninger indenfor samme værksted, Iver Pedersen og Peder Malers, samt at han omtaler Sanderumtavlens helgenfremstillinger som værende udført af en enkelt maler.⁹⁹

Haastrup har utvivlsomt ret i, at fløjmalerierne i Fåborg og Aarhus er udført af de samme hænder, og endda efter samme skema med fremstillinger af helgener i stor figur stående i tomme landskaber hvor kun enkelte sten skiller sig ud fra den bare jord. Særligt skaber slægtskabet mellem helgenernes ansigter med udstående øjne under tunge pander, lange næser og fremskudte underansigter en uomtvistelig forbindelse mellem malerierne. Sanderumtavlens forbindelse til disse to tavler er dog kompliceret. På den ene side må den være udført af samme værksted, for de samme brokadeskabeloner er anvendt i den og i Aarhus-tavlen.¹⁰⁰ Ydermere er de tre tavler forbundet af deres forgrunde, af udførelsen af foldekastene og af den grelle sidestilling af højlys og skyggepartier i helgenernes klæder.¹⁰¹ Selv Michaels bare fod, hvorpå alle tæer er lige lange, har indlysende paralleller blandt Aarhus-tavlens helgenmalerier og i fremstillingerne af Jesus på Fåborg-tavlens bevægelige fløje (DK Svendborg 688–89, fig. 52).

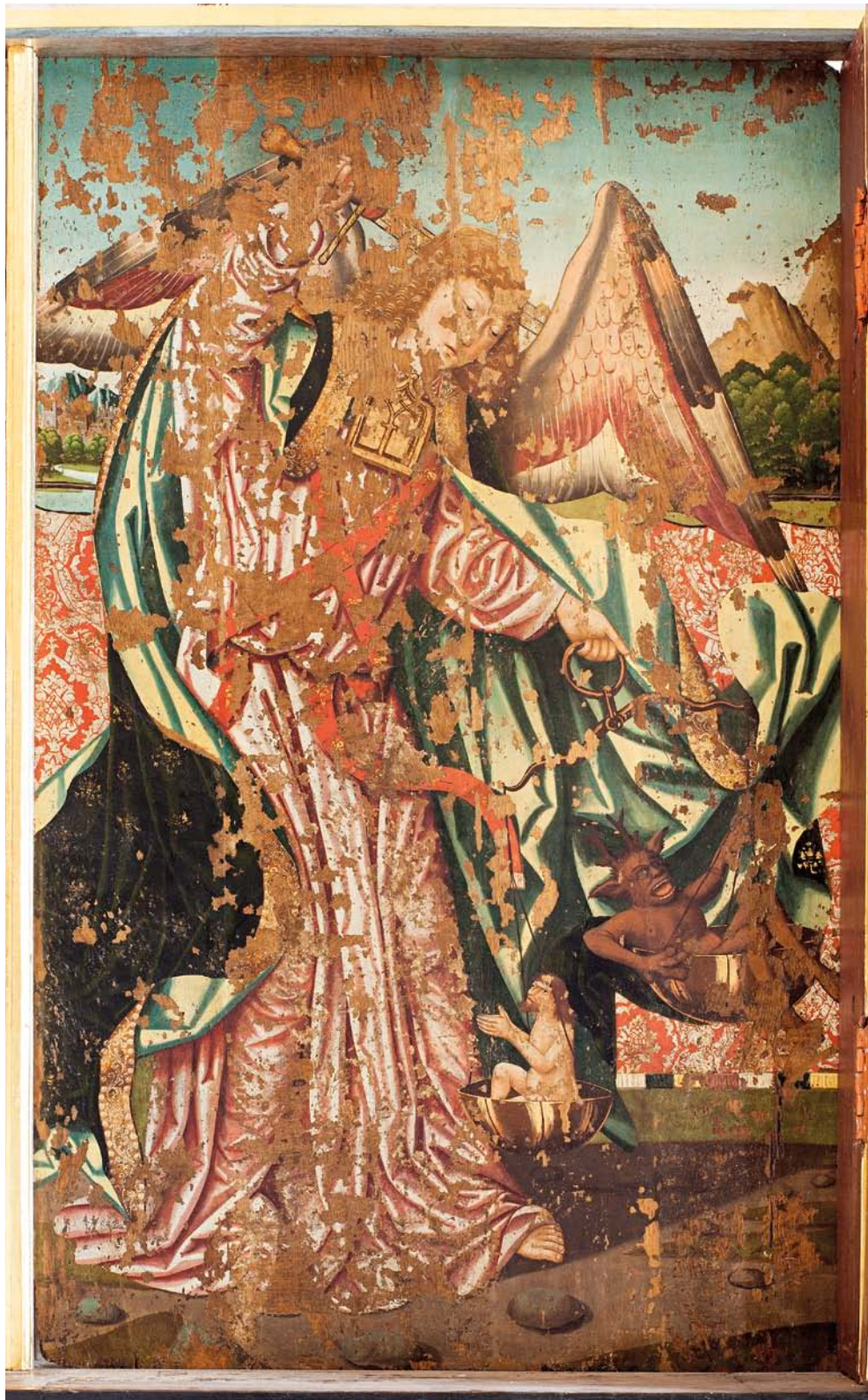
Derimod afviger udførelsen af Maria og Michael Sjølevejers ansigter fra ansigterne i Aarhus

og Fåborg ved at være betydeligt mere idealiserede, med ovale hovedformer, kuglerunde øjeæbler og små munde med let adskilte læber. Og ikke mindst er skyggelægningen af ansigterne i højere grad afstemt efter hudens farve end hos Fåborgs og Aarhus' helgener og helgeninder, hvor der endvidere gøres brug af konturlinjer langs næseryg og kindben, som er helt fremmede for Sanderuman-sigterne; bortset fra i fremstillingen af den bedende sjæl i Michaels vægt, som også har samme lidt sammenpressede pande som i Aarhus og Fåborg.

Sanderumtavlen skiller sig yderligere ud i kraft af baggrundens bjergrige skovlandskaber. Sådanne elementer spiller kun en ubetydelig rolle i Haastrups og Richters analyser, men landskabernes karakteristiske udformning giver den væsentlige oplysning om værkstedet, at en enkelt af dets malere havde ansvaret for baggrundslandskaberne i alle dets malerier. Man genfinder samme karakteristiske fremstilling af de blånende bjerge med lodrette rygge, klyngerne af blomkålslignende trækrone over lavere, vandrette grene og fremstillingen af større træer med løb i klart adskilte vandrette bånd i både Sanderumtavlens passions- og helgenmalerier, og på Aarhus-, Fåborg- og Vejlbj-tavlerne, dvs. på tværs af de to grupper, Haastrup etablerede.¹⁰²

På samme måde synes der at være flere forskellige hænder på spil i de bevægelige fløjers Lidelsesscener, hvoraf ikke alle uden videre er i overensstemmelse med den 'grove' stil fra Vejlbj-tavlen, således ikke den knælende figur nedenfor Jesus i Hudflettelsen og de tilføjede disciple yderst til højre i Tilfangetagelsen.¹⁰³ Alt i alt kan malerierne altså bedst opfattes som resultatet af en fælles og til dels specialiseret indsats af de forskellige malere, som arbejdede i Iver Pedersens og Peder Malers værksted.

Fig. 53–54 (s. 2974–75). Detaljer af altertavlens faste fløje. Foto Arnold Mikkelsen 2013. 53. Den nordre fløj med maleri forestillende Michael Sjølevejer (s. 2961). 54. Den søndre fløj med maleri forestillende Maria med barnet (s. 2961). – *Details of the fixed wings of altarpiece. 53. Northern wing with painting showing Michael the Weigher of Souls. 54. Southern wing with painting showing the Virgin and Child.*

Det vides ikke, hvor Iver Pedersens og Peder Malers værksted præcist var lokaliseret. Haastrup formoder, at indskrifterne på Vejlbytavlen, »Iffuer ped... Mahller Fra... g...« og »Ped... Mahler... r« rummer en geografisk henvisning til Fåborg, Nyborg eller Svendborg.¹⁰⁴ Richter har imidlertid fremført argumenter for at antage, at Iver Pedersen har indtaget en underordnet rolle i Henrik Bornemanns og Wilm Dedekes værksted, som var aktivt i Lübeck og Hamburg, og han vil på det grundlag ikke udelukke, at indskriften måske kan opfattes som 'fra Hamborg'. Alle værkstedets kendte arbejder befinder sig imidlertid på Fyn, hvorfor det er mest nærliggende at antage, at det havde hjemme der, men måske blev ledet af indvandrede tyskere eller af en fynbo, som havde arbejdet i Lübeck (jf. også *DK Svendborg* 694).¹⁰⁵

Ændringer og istandsættelser. Ulla Haastrup har af ikonografiske grunde foreslået, at tavlen oprindeligt kan have været et pentaptyk som eksempelvis Gråbrødre- og Fåborgtavlen, idet hun foreslår, at et sæt yderfløje med fremstillinger af Bebudelsen og på indersiden yderligere fire scener fra lidelseshistorien har hørt til tavlen.¹⁰⁶ Der er dog ingen spor i skabet af hængsler til yderligere et sæt vinger, som kan bekræfte denne antagelse. Heller ikke den ældst kendte omtale af tavlen giver nogen spor i denne retning, idet biskop Jacob Madsen i 1590 blot giver den overordnede karakteristik: »en herlige vdgraffuet [dvs. udskåret] Taffle om Christi Pine oc Død oc Opstandelsez«.¹²

I 1700-tallet, eller senest ved restaureringen 1828, tilføjes et ↑topstykke bestående af en glat, marmorert frise, som bar et fladbuget topfelt med malet fremstilling af Opstandelsen. Det er muligvis også ved samme lejlighed, at der tilføjes to bæresøjler under fløjene,¹⁰⁷ samt at predellaen blev dækket af en glat plade af fyr, som skjulte monstransskabet. Denne blev 1887 malet sort og en 'passende indskrift' (Es. 53,5) blev anført med guld.⁴¹

Tavlen er blevet restaureret flere gange. 1747 blev den forankret til bagvæggen med en bjælke, og Rasmus Snedker, Odense, reparerede tavlen og 'i særdeleshed den øvre karm'.¹⁰⁸ 1895 blev træskærerarbejdet istandsat ved billedhugger Oscar Ernlund.¹⁰⁹ 1941 fastlagdes omfattende afskalning

ger på figurer og malerier, og skabet underlagdes en mindre snedkermæssig istandsættelse.¹¹⁰ En omfattende restaurering gennemførtes i årene 1968-71 ved Fritz Thode, hvor tavlen gennemgik en snedkermæssig istandsættelse, maleriernes farvelag blev fastlagt, og på reliefferne blev de sekundære farvelag fjernet (jf. ndf.), mens den ældre temperabemaling på kridtgrund blev fremdraget og opfrisket.⁶⁴ Endvidere blev predellaens førnævnte front erstattet af den nuværende, som indtil 1997 stod i blank eg. Foruden stafferingen af predellaen blev løse farvelag fastlagt ved denne lejlighed.²⁹

Tidligere stafferinger. Ved Fritz Thodes undersøgelse forud for restaureringen 1968-71 undersøgtes dels Opstandelsesrelieffet, dels en apostelfigurernes, og på begge konstateredes tre farvelag.¹¹¹ Over den nu fremdragede oprindelige staffering i tempera lå en staffering i oliefarver, som mest af alt havde karakter af en ret vidtgående reparation, og som muligvis kan sættes i forbindelse med maler Volffs dokumenterede bemaling af tavlen i 1748 og 1751.¹¹² Den liggende soldat i Opstandelsen havde ensartet hudfarve, sort skæg og hår, grå brynje, bronze- eller slagmetalforgylt kjortel, røde bukser og hudfarvede hoser. Den undersøgte apostelfigur havde rødbrun hudfarve, skæg og hår var gulbrunt, kjortlen have rød lasur på guldbund(?), kappen var forgyldt med gråblåt for, fodstykket var gulgrønt og bogen brun.

Det yngste farvelag stammede fra restaureringen 1895 og blev påført af maler Andersen, Odense.²⁹ Nu var den liggende soldats karnation lysere rødbrun, skæg og hår gråbrunt, brynjen grå og kjortlen forgyldt. Bukserne var grønne og hoserne røde. Apostelfiguren fremstod med bleg rødlig hudfarve, både skæg, hår og kjortel var gulgråt, kappen olieforgyldt med violet for, fodstykket gulgrønt og bogen brun. Endvidere var skabet malet med rødt og blåt.²⁹ En forgyldning af skabets indre blev ved denne lejlighed udskudt nogle år.⁵⁹ Måske derfor var malerarbejdet, som udførtes under restaureringen 1941, netop koncentreret om en olieforgyldning af disse dele.¹¹⁰

(†) *Altertavle*, o. 1425/50. Som beskrevet ovenfor er der i Claus Bergs altertavle genanvendt såvel de udskårne figurer af Jesus, den himmel-

Fig. 55. Altersølv. Kalk, 1663, skænket af Jacob Andersen, Store Hesbjerg og udført af sølvsmed Hans Rust(?) (s. 2969). Disk, o. 1751, udført af Jacob Olufsen Lund (s. 2971). Oblatæske, 1682, skænket af majorinde Barbara Margrethe von Bär og tilskrevet Jesper Hansen Rust (s. 2971). Ske fra o. 1892 (s. 2971). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altar plate. Chalice, 1663, donated by Jacob Andersen, Store Hesbjerg and made by the silversmith Hans Rust(?). Paten, c. 1751, made by Jacob Olufsen Lund. Wafer box, 1682, donated by Barbara Margrethe von Bär and attributed to Jesper Hansen Rust. Ladle from c. 1892.*

kronede Maria og tretten apostle som baldakiner, karmstykker og bagklædningen. Tavlens størrelse i lukket tilstand kan anslås at have været ca. 220×200 cm, idet der ved opførelsen af skille-muren mellem kor og apside kun blev kalket rundt om tavlen, men ikke bag den (jf. fig. 26). De bevarede dele af tavlen er beskrevet nærmere under Claus Bergs altertavle. De indikerer, at det var en skabsaltertavle med en fremstilling af Himmelkroningen med Jesus siddende ved den kronede Marias side som midtskabets hovedmotiv, mens de bevægelige fløje rummede apostlene. Ulla Haastrup har peget på, at fremstillingen af Himmelkroningen med Jesus og Maria siddende ved hinandens side er typisk for det tidlige 1400-tal, hvorimod man senere i århundredet foretrak at skildre selve kroningsøjeblikket.¹¹³ Denne tidlige datering stemmer godt overens med tavlens

typologiske og stilistiske slægtskab med himmelkroningstavlerne i Højer, Emmerlev og Felsted (DK Sjy 1032, 1374 f. og 1878 f.) fra perioden o. 1425/50. En tilsvarende datering gør sig derfor rimeligvis gældende for Sanderumtavlen.

†*Sidealtre*. Da biskop Jacob Madsen visiterede kirken i 1590, konstaterede han to sidealtre »met Taffler paa«, og påbød, at disse skulle nedbrydes.¹² Ti år senere, i 1600, var imidlertid kun det ene sidealter fjernet.

Altersølv. Den 22 cm høje kalk (fig. 55) fra 1664 er skænket af Jacob Andersen, Store Hesbjerg og muligvis udført af guldsmed Hans Rust. Den har en sekstunget fod, hvis rundende standkant er prydet af et bladmotiv i prikgraving. På den ene af tungerne er et cisereret kors, hvorpå der er monteret en støbt Kristusfigur, og på de øvrige tunger læses versalindskriften: »Anno 1664 paske

Foræret Jacob Andersen i Stoer Hesbjerg denne Kalck Och Disk/ Till Sandervm Kierck. Till Gvds tjeneste Forrettelse.« Foden er drevet op i en pyramidestub mod et skaft, som har midtknop med seks rudebasser afsluttet af kerubhoveder. Kalken blev repareret 1745 og atter 1751, da det glatte bæger blev tilføjet af Jacob Olufsen Lund, som erstatning for et mindre bæger.¹¹⁴

Kalken er ikke stemplet med mestermærker, men Finn Grandt-Nielsen har på baggrund af dens lighed med den stemplede kalk i Ørbæk Kirke (Svendborg Amt) fra 1661 foreslået, at den muligvis kan være et arbejde af Hans Rust.¹¹⁵

Dysken (fig. 55) fra 1751 er udført af Jacob Olufsen Lund, Odense, og måler 16 cm i tværmål. Den har glat fane med cirkelkors og under bunden et mesterstempel (*Bøje* nr. 4118).¹¹⁶ Dysken er udført ved en omsmelting af en ældre, lidt mindre *†disk*, som da var »ubrugelig«.⁶²

†Altersølv, 1600-tallet(?). Kalken blev forandret 1645 af Johan Claus Guldsmid.⁵ Bortplyndret under Karl Gustav-krigene 1657-60.⁵⁷

Ske (fig. 55), o. 1892,¹¹⁷ 14 cm lang, laffen er prydet med et kors i hulmønster, og på skaftets underside er stemplet »KG« mellem to odenseliljer, og med nyere kursiv »Sanderum Kirke«.

Fig. 56. Indskrift i oblatæskens bund (s. 2970). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Inscription in bottom of wafer box.*

Fig. 57. *★Alterkande*, 1725, udført af Gunder Pedersen Smidt (s. 2970). Foto Odense Bys Museer 2014. – *Altar jug*, 1725, by Gunder Pedersen Smidt.

Oblatæsk (fig. 55) fra 1682 tilskrives guldsmid Jesper Hansen Rust og er skænket af majorinde Barbara Margrethe von Bär. Den cylindriske æske er 5 cm høj og 10 cm i tværmål. Siderne prydes af en blomsterbort i drevet arbejde, ligesom en tilsvarende blomsterranke danner et lille midtfelt på låget. Heri er giverens initialer, »BMVB 1682«, anført med prikgraving, og under bunden (fig. 56) læses med graveret kursiv: »SANDERUM/ Kirke/ Frue Majorinne CHAMS [dvs. Kamps] von Bär forægte Dette,/ Gud hende i sit schiul og opsicht altid sette!/ Vellædle Her Major gid det saa Lyckelig gaar,/ At hand maa blifue snar til General Major!/. 16.I.P.82«, sidste del af indskriften henviser til sognepræst Jens Pedersen Bergendal.¹¹⁸ På baggrund af den rige barokudsmykning og indskriftens udformning kan æsken tilskrives Jesper Hansen Rust.¹¹⁹

Kirken råder over to *sygesæt* fra nyeste tid. Ældre *†sygesæt* af tin blev anskaffet både 1739 og 1751.¹²⁰

★Alterkande (fig. 57), 1725, af tin, udført af Gunder Pedersen Smidt.¹²¹ 16,5 cm høj med svungen

torso sat på en lav, konisk fod, stor hank og hældetud samt et fladkuplet låg. På siden er graveret Frederik IV's kronede monogram og med versaler »Sanderum Kiercke/ Anno 1728«. Indvendigt i låget er stemplet Odenses bymærke for 1725 med kandestøberens initialer, »GPS«. I Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1860/6).

†*Alterkande*, nævnt 1914, af porcelæn.¹⁰

†*Vinflasker*. 1) Nævnt 1646 da en kande, formentlig af tin, blev repareret og loddet.⁵ 2) 1646, af tin, udført af Jochum Kandestøber.⁵

Alterstager 1-2) (Fig. 58), 1500-tallets anden halvdel, 48 cm høje. De har cirkulære, hvælvede fodskåle (uden indskrifter), balusterskaft med tre fladovale led og profilerede lyseskåle. 3) 1900-tallet, en 22 cm høj stage, med klokkeformet fod, balusterskaft og flad lyseskål. Opbevares i sakristiet.

†*Stager*, nævnt 1720. To blikstager, som tidligere var blevet benyttet ved vielser.¹²²

**Røgelseskar* (fig. 59), senmiddelalderligt, af bronze. Det er 24 cm højt, skålen er prydet af en

Fig. 58. Alterstager, 1500-tallets anden halvdel (s. 2971). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altar candlesticks, second half of 16th century.*

Fig. 59. Senmiddelalderligt *røgelseskar (s. 2971). Foto Odense Bys Museer 2014. – *Late Medieval thurible.*

trekantbort langs overkanten og har en konisk fod. Låget er hvælvet, og på toppen er et spir, som afsluttes med et kors. Både låg og spir er udført i gennembrudt arbejde, førstnævnte med et tredelt hulmotiv, sidstnævnte med trekantmotiv. Hanken udgøres af en jernring, som via et beslag og jernstænger er hæftet til skålen. Det blev i 1700-tallet benyttet som ildkar.¹²² Christian

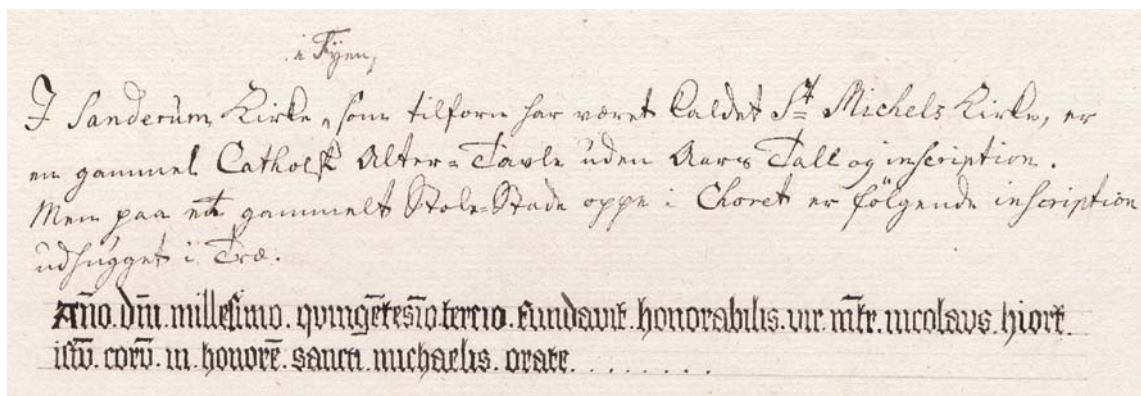

Fig. 60. Indskrift fra et $\dagger$ korpanel (s. 2972). Tegning af Søren Abildgaard 1762. – *Inscription from a chancel panel.*

Frederik Otto von Benzon (jf. s. 2878) skænkede karret til Odense Bys Museer 1860 (inv.nr. KMO 1860/5).

Messehagler. 1) O. 1900, af rødt fløjel med rygkors og kantbesætning af guldgalonier. 2-4) Tre nyere hagler i de liturgiske farver, hhv. hvid og grøn (uld) og lilla (silke).

$\dagger$ *Messehagler.* 1-5) 1580 ejede kirken fem messehagler.⁵⁶ 6) Nævnt 1721, en violet hagel med kors bagpå. 7) 1758, af rødt fløjel med sølvtreser, som blev bestilt to år forinden.¹²³ $\dagger$ *Korkåbe*, nævnt 1580, af rødt fløjel.⁵⁶

$\dagger$ *Korpanel* (fig. 60), 1503, bekostet af sognepræst Niels Hjort, og rummende den karvskårne indskrift: »Anno d(omi)ni millesimo qvingentesimo tercio fundavit honorabilis vir mtr. nicolavs hjort istv(m) corv(m) in honore(m) sancti michaelis orate« (Herrens år 1503 lod den ærværdige herre, magister Niels Hjort koret indrette til den hellige Michaels ære).¹²⁴ Den omtalte fornyelse af koret kan muligvis være adskillelsen af kor og apsis med mur eller alternativt en istandsættelse efter den brand, som kirkens altertavle endnu vidner om. Hvis sidstnævnte er tilfældet, vil det dog betyde, at den delvis brandskadede ($\dagger$)altertavle blev stående i mere end et årti efter branden (jf. altertavlen s. 2954); dette kan vel næppe heller fuldstændig udelukkes, eftersom store dele af tavlen var i så god stand, at de kunne genbruges i den ny tavle.

Panelet er omtalt første gang i præsteindberetningen til Ole Worm 1623 med ordene »Wdj choret i Dalum kircke hoes degnestolen ved denn

søndre side findis disse epsterfylgendis ord vdschaaren paa en ege pernille [panel]«;¹³ henvisningen til Dalum er utvivlsomt en fejl.¹²⁵ Ordlyden kan antyde, at panelet indgik i en degnestol, hvilket understøttes af, at Søren Abildgaards beskrivelse »paa et gammelt Stole-Stade oppe i Choret«. Andre beskrivelser fra 1700-tallet omtaler dog blot en 'trætavle' eller et 'panel' i koret.¹²⁶

Alterskranke (jf. fig. 62), 1968,¹²⁷ hestekoformet med drejede balustre, rektangulær håndliste og hylde til særkalke. Fremstår med blommefarvet staffing og sort håndliste fra 2009.¹²⁸

$\dagger$ *Alterskranker.* 1) O. 1724 indrettedes en alterskranke, da der ikke tidligere havde været en i koret.¹²⁹ 2) 1800-tallet, med tætsiddende balustre. Forkortet 1929.¹³⁰

Døbefont (fig. 61), senromansk, af gotlandsk kalksten, 85 cm høj, kummens tværmål 77 cm. Den sekundære fod er konisk og hviler på en konveks base, som blev tilføjet 1981 for at hæve fonten.¹³¹ En vulst danner overgang til kummen, som er smykket med trekløverbuede arkader, hvis søjler har cirkelkors som kapitæler. I sviklerne er der hugget skiftevis skæggede mandshoveder og rosetter i forsænket relief. På kummens overside er indridset flere initialer, hvoraf et monogram bestående af NS med en tværbjælke synes at høre til de ældste.¹³² Soklen er repareret med cement flere steder.

På både fod og kumme ses rester af en marmorering i rødt og gråsort, som formentlig stammer fra 1700-tallet. Herover lå indtil 1980 en ensartet

cementgrå bemaling.¹³³ En ældre (†)granitfod, af form som en terningkapitel, er opstillet ved tårnets vestmur.

Fonten tilhører trekloverbuetypen (Mackeprang, *Døbefonte* 388), men er med sine mandshoveder og rosetter en variant af denne types vanlige firpas. Netop disse elementer knytter til gengæld fonten sammen med en i Førslev Kirke (DK Sorø 1005), som Mackeprang anså for bindeleddet mellem de ældre og de yngre gotlandske importfonte. Tilsvarende gotlandske eksportfonte findes i Marienkirche i Anklam og Christophorus-Kirche i Kröslin.¹³⁴

Dåbsfad. 1) O. 1900,⁵⁸ måler 53,5 cm i tværmål. Under det glatte fads bund ses resterne af et nu ulæseligt gørttermærke. 2) Nyeste tid, måler 59 cm i tværmål, med en bund dannet af konvekse afsæt. Et ældre †dåbsfad blev bortplyndret under

Svenskekrigene 1657–60,⁵⁷ hvorfor man o.1665 anskaffede et nyt ‘messingbæger at sætte i fonten’.¹⁸ Dette sidstnævnte er formentlig identisk med det fad, der 1765 omtales som ‘gammelt’.¹⁹

Dåbskande, o. 1900,¹³⁵ 34 cm høj, udført i jugendstil med vinklet håndtag og prydet på korpus med et bølgeornament og et cirkelkors. Under bunden er gørtlerfirmaet G. Erstad-Pedersens mærke »EP.« stemplet to gange og »Erstad Aarhus«, flere gange oven i hinanden.

†*Fontelåg*, 1731, et ‘dækken’ til »Daabssteenen«, for hvilket degnen Rasmus Møller betales 2 mk.¹⁶

†*Krucifikser.* 1765 omtales to krucifikser, hhv. ‘et gammelt udhugget krucifiks i kirken’, og et ‘mindre ditto i kapellet’.¹⁹ Førstnævnte kan muligvis være et korbuekrucifiks, om end det er umuligt at sige uden viden om dets størrelse.

Fig. 61. Romansk døbefont af gotlandsk kalksten, o. 1325 (s. 2972). Foto Arnold Mikelsen 2013. – *Romanesque font of Gotland limestone, c. 1325.*

Fig. 63. Prædikestol fra 1631, anskaffet af kirken 1647 (s. 2975). Foto Arnold Mikelsen 2013. – *Pulpit from 1631, acquired by the church in 1647.*

Prædikestol (fig. 63–68), 1631, købt 1647 af Dølum Kirke. Den har fem arkadefag flankeret af dobbelte glatte søjler med kompositkapitæler og prydbælter med beslagværk og rosetmotiv, som er sat på hjørnefremspring. De enkelte arkader

bæres af kannelerede pilastre og bueslag med tandsnit. I sviklerne ses keruber, hvis ansigter fremstår som en flade til videre færdiggørelse i stafferingen. Postamentet har glatte, profilindrammede felter, og på hvert af fremspringene er fæstnet et løvehoved med ring i flaben. I frisefelterne er skåret rulleværkskartoucher med varierende blomsterornamentik og i de to sydligste

Fig. 62. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikelsen 2013. – *Interior of church looking east.*

fag versalindskriften »Anno«, »1631«; på fremspringene ses ryggede bosser.

Kurven hviler på en ottekantet pille af træ fra 2006.²⁹ Opgangen fra restaureringen 1961 løber langs triumfvæggen og har et enkelt fyldingsfag.

Prædikestolen har en broget barokstaffering, som blev fremdraget og restaureret 1961.²⁹ Denne omfatter farverne rød, okkergul, grøn, hvid og sort, hvortil kommer forgyldning og enkelte dele i blank eg. I arkadefagene er malerier af de stående evangelister med deres symbolvæsener og i det midterste fag Kristus som verdensfrelser (Salvator Mundi); alle står på sort bund (fig. 64–68). I postamentfelterne er figurerne identificeret med forgyldt versalindskrift, fra opgangen: »Matthæus.«, »Marcus.«, »Salvator Mundi.«, »Lukas.« og »Iohannes.«. Den nye opgang fremstår med gråbrunt rammeværk og i fyldingen lodrette striber af mønjerød og lavendel kantet af olivengrønt. Formentlig i 1700-tallet blev stolen stafferet med blå arkadefelter, gråhvid marmorering af postament og frise, hvide hjørnesøjler med røde prydbælter samt okkergule bosser og løvehoveder.²⁹ 1877 ønskede synet at »prædikestolen befriedes for den smagløse maling og enten egetræet bragtes frem eller ... prædikestolen maledes som egetræ«.²⁰ Valget faldt på sidstnævnte løsning, en gulbrun egetræsådring, og på formentlig samme tid nymaledes arkadefelternes billeder med brunt og hvidt på guldbund.¹³⁶

Prædikestolen blev som nævnt købt 1647 af Dalum Kirke, hvor den var blevet tilovers ved en gennemgribende restaurering af kirken (jf. s. 2845). Sanderum betalte 70 sletdaler for stolen og to stykker bærebjælke,⁵ og »Anders Billedhugger«, dvs. billedskærer Anders Mortensen,¹³⁷ blev betalt 10 sletdaler for at opsætte og reparere den.⁵ 1650 blev samme billedskærer betalt for en ny *†opgang*, som blev stafferet af Zacharias Maler fra Odense.⁵ Den er muligvis identisk med den, som blev gjort bredere 1876.²⁰

1747 satte Rasmus Snedker, Odense, den brøstfældige stol i stand.¹⁰⁸ Rasmus Eidorf, Odense, forhøjede den 1758, og året efter blev den beklædt af sadelmager Frans Hinrich Halvig.⁶² En *†lydhimmel* blev tilføjet stolen i formentlig 1800-tallet, muligvis ved hoveddistandsættelsen

1828.²⁰ Den blev dog fjernet igen, formentlig ved restaureringen 1895,¹³⁸ hvorefter den blev henlagt på våbenhusets loft. Kasseret 1998.¹³⁹ Ligeledes må en sekskantet, muret *†sokkel* i arkitektonisk udformning stamme fra restaureringen 1895 (fig. 75). Denne blev ved restaureringen 1961 erstattet af en pille af træ,²⁹ og stolen blev nu vendt, således at opgangen kunne flyttes fra søndre korsarm om til triumfvæggen.

Med sin stramme arkitektoniske opbygning og udsmykning med rulleværkskartoucher og beslagværk er prædikestolen et forholdsvis sent eksempel på den fynske højrenæssance, og den finder sine tætteste paralleller blandt prædikestolene fra 1600-tallets første årtier.

†Timeglas. Kirken anskaffede to timeglas i tiden omkring 1600-tallets midte, det ene i 1643, det andet, med fire glas, i 1651.⁵

Stolestader (jf. fig. 69), o. 1905 og suppleret 1929. Skibets stolestader er indrettet af tømrer Niels Chr. Hansen, Bellinge, og udgøres af to blokke med 15 stole mod syd og 18 mod nord, mens korsarmenes er indrettet med hver to blokke af henholdsvis seks (syd) og syv (nord) stole, udført af tømrer Chr. Christensen, Tommerup.¹⁰ Skibets stole har rygstød med horisontale lister lagt i et forsænket bånd og 120 cm høje gavle med glat fylding og et topstykke med profileret medaljon og fialer. Korsarmenes stole er udført 1929 som en enklere version af skibets, ligesom sidstnævnte afsluttes mod væggene af tilsvarende gavle fra 2009. Forrest lukkes stoleblokkene af panelværk med glatte fyldinger og profileret fod- og håndliste. Det hele fremstår med blommefarvet staffering fra 2009.²⁹

†Stolestader (fig. 75), 1600-tallet(?). De havde fyldingslåger med dekorative bukkehornsbeslag og glatte gavle afsluttet af en profileret kronliste. 1643 betales 'en snedker' for at flytte nogle stole i kirken.⁵ 1662 omtales de som 'meget brøstfældige og gamle'.⁵⁷ 1669 blev syv stole repareret, året efter repareredes yderligere tre 'nede i kirken', og 1671 blev syv stole 'i kapellet' vendt.¹⁴⁰ I 1720 var der i alt 63 stole i kirken,¹⁷ men flere var i så dårlig stand, at 'ingen kan findes svagere eller værre i nogen kirke'; enkelte kirkegængere måtte ligefrem sidde på gulvet eller i våbenhu-

Fig. 64–68. Prædikestolens arkadefag. 64. Mattæus. 65. Markus. 66. Kristus som verdensfrelser. 67. Lukas. 68. Johannes (s. 2976). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Arcade bays of pulpit. 64. Matthew. 65. Mark. 66. Christ as Saviour of the World. 67. Luke. 68. John.*

set.¹⁷ Herefter opførte snedker Anders Mortensen i 1722 48 nye stole i skibet og reparererede de gamle stole i korsarmene.³⁶ 1748 repareredes stolene i søndre korsarm.¹⁰⁸

Løse stole. 1–2) (Jf. fig. 62), to armstole, 1900-tallet, af eg, polstret med lysebrunt læder på sæde og ryg. Den ene er opstillet i koret til præstens brug, mens den anden er placeret ved døbefonten. 3–4) 1900-tallet, som forrige, men uden armlæn. I søndre korsarm.

En *†deggestol* er nævnt 1720, da den skulle repareres.¹²² Både stolen og dens skammel blev

repareret af Jens Corporal i 1755.⁶² Opstillet i skibets nordøstlige hjørne, indtil den blev fjernet 1896.¹⁴¹

†*Skab*, 1451, af eg, med indskrift i minuskler: »Help Got un Ma/ ria Kesus(sic!) Nasare-nus Rex/ Judeorum anno Dni MCDLI«. (Hjælp Gud og Maria, Jesus af Nazareth jødernes konge. År efter Guds byrd 1451).²⁹ Da det i 1700-tallets midte blev overdraget til professor N. v. Haven, befandt det sig på en af landsbyens bondegårde, og der er derfor ingen sikkerhed for, at det stammer fra kirken.

Pengeblok, o. 1800, 18×20 cm, 98 cm høj. Den er beslået med fire jernbeslag og en hætte med pengetragt. På fronten er en låseplade af jern, og på blokkens vestre side er der monteret øskner over og under lågen; overfaldslukkerne og de tilhørende hængelåse mangler. Den fremstår med lysebrun bemaling og sorte beslag. 1998 henlå blokken på våbenhusloftet,¹³⁹ men den blev herefter restaureret og opstillet på sin nuværende plads i skibet umiddelbart indenfor våbenhusdøren.

Orgel (jf. fig. 69), 2003, med 22 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby.

<i>Hovedværk</i>	<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Quintatøn 16'	Principal 8' fra c	Subbas 16'
Principal 8'	Rørfløjte 8'	Oktavbas 8'
Gedakt 8'	Præstant 4'	Oktav 4'
Gambe 8'	Gedaktfløjte 4'	Fagot 16'
Oktav 4'	Oktav 2'	Basun 8'
Fløjte 4'	Quint 1 ¹ / ₃ '	
Nasat 2 ² / ₃ '	Sesquialtera II	
Fløjte 2'	Tremulant	
Mixtur III		
Trompet 8'		
Svelle ¹⁴²		

Kopler: RP-HV, HV-RP, HV-P, RP-P.

Facaden er tegnet af Ebbe Marxen. På samtidigt pulpitur af gråmalet fyr i tårnrummet.

**Orgel*, 1861, oprindelig med seks stemmer og ét manual, bygget af Demant & Søn, Odense. Ombygget 1952 og 1978. Facaden, med attrappier af sølvbronzeret træ, bærer følgende indskrift i guld på sort bund: »Halvhundred Aar Gud gav vor ædle Benzon og hans Mage/ I Lye af huslig Lykke Livets bedste Fryd at smage./ Derfor han dette Orgel gav, at paa dets klare Tone/ Guldbryllupparrets Tak maa løftes op mod Naadens Trone./ Anno 1861, den 25 November.« På samtidigt pulpitur i tårnrummet, med spillebord i orgelhusets nordre gavl. Siden 2004 i Randers Østre Kapel, Randers Amt.¹⁴³

Dørfløje. Indvendige. 1) (Jf. fig. 44), sakristidør fra 1500-tallet, af eg, en fladbuet fløj udført af fire lodrette brædder samlet med revler i en timeglasfor-

met konstruktion. Den svære låsekasse udført i ét stykke eg er oprindelig, mens der på fløjens forside er påsat en forskalling med profileret rhombemotiv, som formentlig stammer fra 1700-tallet. Fløjen fremstår med dodenkoprød bemaling på inder-siden og lysegråt på forskallingen. 2) 1900-tallet med genanvendte hængsler og låsekasse fra 1700-tallet(?). En rundbuet bræddefløj med påboltede hængsler af smedjern og låsekasse med rektangulært låseblik og fornyet greb fra o. 1900. Den fremstår med lysegrå bemaling fra 2009,²⁹ og er indsat i døråbningen mellem våbenhus og skib.

Udvendige dørfløje. 1) 2009, en lysegrå dobbeltfløj indsat i våbenhusdøren.²⁹

†*Dørfløje, udvendige*. 1) 1720 blev kirkedøren udskiftet.¹²² 2) O. 1885, en dobbeltfløj med fyldinger indsat i våbenhusdøren.²⁰ 3) 1968, af eg, tegnet af Knud, Erik & Ebbe Lehn Petersen.¹⁵ I våbenhusdøren.

Seks *salmenummertavler* (jf. fig. 62) fra 1800-tallet til skydenumre med svunget topstykke. Sortmalede med påskrifterne »Før Prædiken« og »Efter Prædiken« malet i hvid fraktur.

Præsterækketavler, nyere. To enkle tavler med profileret gesims udført i sortmalet træ med navne anført i hvidt under overskrifterne »Præster ved Sanderum Kirke indtil 1820« samt »Residerende kapellaner ved Sanderum Kirke« på den ene og »Præster ved Sanderum Kirke fra 1820« på den anden. Ophængt i våbenhuset.

Lysekroner. 1-3) (Jf. fig. 69), 1926, af messing, udført af bronzestøber G. Ersted-Pedersen, Aarhus. Kronerne har balusterskaft kronet af et kors med trepasender, 2×6 s-svungne arme med delfinformet midtled og hængeskugle med knop.¹⁵ Ophængt i sortmalede jernstænger i skibet. 4-5) (Jf. fig. 22), o. 1968,¹⁴⁴ af messing, med balusterstamme, seks s-svungne arme, glat hængeskugle og kronende kors med trepasender. De to kroner hang tidligere i korsarmene, men blev ved restaureringen 2009 flyttet til koret, hvor de er ophængt i sortmalede jernstænger. 6-9) (Jf. fig. 14), 2009,²⁹ med tolv arme udgående fra et cylinderskaft. Ophængt i sortmalede jernstænger, de to store i hver sin korsarm, og to mindre over orgelpulpitret.

To *kandelabre* til fire lys, af sortmalet jern, opbevares i sakristiet.

Fig. 69. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikelsen 2013. – *Interior of church looking west.*

Klokker. 1) (Fig. 70), 1492, støbt af Peter Hansen, Flensborg. Klokken, som måler 119 cm i tværmål, har profiler ved overgangen til slagringen og tolinjet, listeindrammet indskrift i reliefminuskler om halsen. Indskriften lyder: »aar efter Gv[d]s bird mcdxcii Gvth til lof och Iv[m]fro Maria och alle gv[d]s helgen och her scnte Mikk[el] engel tenne kloke vor stofth ten tid mester Klavs Andersen vor prier i Dal[u]m her Hans Nilsen sogen prest och Iver diegen Gvdh give kans sel nade messter

Per Hansen d[i]sse kloker stopte bode help Iesvs mr a i« (År efter Guds fødsel 1492. Gud og Jomfru Maria og alle Guds helgener og den hellige engel Michael til lov blev denne klokke støbt. På den tid var mester Klaus Andersen prior i Dalum, hr. Hans Nielsen sognepræst og Iver degn. Gud give hans sjæl nåde. Mester Per Hansen støbte begge disse klokker. Hjælp Jesus, Maria).¹⁴⁵

På klokkelegemet er relieffer forestillende Korsfæstelsen og Nåde stolen. Begge genfindes på bl.a.

Fig. 70. Klokke nr. 1, støbt af Peter Hansen, Flensborg, 1492 (s. 2980). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Bell no. 1, founded by Peter Hansen, Flensburg, 1492.

Fig. 71-72. 71. Klokke nr. 2, støbt af Kordt Kleiman, Lübeck, 1639 (s. 2981). 72. Klokke nr. 3, støbt af Eijsbouts, Asten, 1984 (s. 2981). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – 71. Bell no. 2, founded by Kordt Kleiman, Lübeck, 1639. 72. Bell no. 3, founded by Eijsbouts, Asten, 1984.

Peter Hansens klokker i Lumby Kirke (Odense Hrd.), og Vor Frue Kirke i Odense (s. 1406);¹⁴⁶ Nådestolen forekommer endvidere i Pårup Kirke (s. 2680). Klokken har gennemgået flere reparationer i tidens løb, herunder i 1647, da Laurids Klokkestøber fra Bellinge omhængte den,⁵ 1671, da akslen blev repareret,¹⁴⁰ og 1741 hang den skævt, da den ene hank var ødelagt og måtte repareres.¹⁶ Den blev vendt og ophængt i en ny vuggebom 1940.¹⁴⁷ Nu revnet og stillet på gulvet i tårnets klokkestokværk.

2) (Fig. 71), 1639, støbt af Kordt Kleiman, Lübeck, muligvis ved omstøbning af en ældre klokke (jf. †klokke). Tværmål 100 cm. Om halsen løber indskriften »Anno 1639 M Kordt Kleiman Avs Lybek hat mich gegossen« mellem 2×2 profilister og blomsterbort. 1647 omhængte Laurids

Klokkestøber fra Bellinge klokken.⁵ Den blev vendt og ophængt i en vuggebom 1940.¹⁵

3) (Fig. 72), 1984, støbt af N. V. Eijsbouts, 121 cm i tværmål. Om halsen løber indskriften »År 1984 støbtes denne klokke af Eijsbouts i Asten i Holland til Sanderum Kirke som afløsning for klokke fra 1492«. Indskriften er sat mellem to friser udført af Niel Steenbergen med Jesu Tilsynkomst (Epifanifesten) som tema, idet den øvre frise viser Kongernes Tilbedelse og det nedre både Brylluppet i Kana og Dåben. Midt på legemet »Klokkens toner/ priser vor forsoner«. Anskaffet til erstatning for nr. 1 og ophængt i en vuggebom.

Yderligere en †klokke støbt 1492 af Peter Hansen er antydet af indskriften på klokke nr. 1 (jf. ovf.),¹⁴⁸ ligesom også biskop Jacob Madsen 1590 omtaler to klokker i kirken.¹²

Fig. 73. Mindetavle over Iohanne Clausdatter, o. 1673 (s. 2982). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tablet commemorating Iohanne Clausdatter, c. 1673.*

GRAVMINDER

I kirkens gulv er nedfældet tre gravsten og en mindetavle fra 1600-tallet, mens en stor gravsten over Christoffer Bang og hustru Kirstine Clausdatter fra o. 1599, som bærer Odense-Monogramistens mærke, blev købt ved auktioner over $\dagger$ Gråbrødre Klosterkirke 1805-06 (jf. s. 1825), og siden 1889 har været opsat i våbenhuset. På kirkegården er bevaret enkelte gravsten fra tiden før 1850, herunder en cippus i det tidlige 1800-tals nyklassicistiske stil (genanvendt 1977).

Mindetavle (fig. 73), o. 1673, over Io[han]ne Clausdatter, *2. juni 1631 i Nyborg, $\dagger$ 3. marts 1673 i Store Hesbjerg, opsat af hendes mand Christen Christensen.

Grå kalksten, 126×70 cm, med indhugget versalindskrift. I hjørnerne er rosetter i forsænket relief. Nedfældet i korsskæringens gulv.

Gravsten. 1) (Fig. 74), o. 1599, signeret af den såkaldte Odense-Monogramist¹⁴⁹ og lagt over stifts skriver Christoffer Bang, »vicarivs vdi Othense«, $\dagger$ 1599, med hustru (Kir)stine (Kl)avs Datter (Kirstine Clausdatter), $\dagger$ 22. marts 16(24).¹⁵⁰

Lysegrå kalksten, 220×144 cm. Stenen bærer særligt midtpå og forneden præg af nedslidning, og det nedre venstre hjørne er rekonstrueret i cement.

Ægteparret er vist frontalt med drejning mod hinanden. Christoffer Bang ses iklædt en kort kåbe med opretstående krave, under hvilken ses en pibekrave, og knælange pludderbukser; han har kort fuldskæg med moustache. I sin højre hånd holder han et par handsker. Kirstine Clausdatter er tilsyneladende iklædt en kort trøje med opretstående krave over et fodlangt, plisseret skørt og en tætsluttende hue; hun holder sine hænder krydsede foran sig. Ægteparret er placeret under en kølbuet dobbeltarkade med vinkelformede indskæringer ved buernes sider. Arkaden bæres af pilastre, af hvilke kun en flig er synlig, og i midten af en konsol. Sidstnævnte er af jonisk orden, mens pilastrene er tilføjet et yderligere volutsvunget led til den joniske kapitæl. Konsollen afsluttes af et kerubhoved.

I de yderste svikler ses skjolde med hhv. Christoffer Bangs initialer (tv.) og et bomærke bestående af to krydsede vinkler (th.), mens et vers er anført med fordybede versaler i den midterste svikkel: »wi sove vdi jor-/ denns stof oc/ v(o)ger vdi/ hobet til / thig here / kom snart«. Herunder er stenhuggerens monogram, et »N« midtdelt af en tværstreg, hugget i relief (jf. s. 1455). Personalia er anført med fordybede versaler i fodfeltet.

Stenen hører til en gruppe af i alt ni, som er signeret med Odense-monogramistens »N« (jf. s. 1455). Blandt disse arbejder står den særligt nær gravstenen over Brun Rensing og Anne Olufsdatter Bager i Skt. Hans Kirke fra o. 1590 (s. 1454), som ligeledes er kendetegnet ved sin kølbuede arkade, sviklernes bomærkeskjolde og et smalt fodfelt. Endvidere er figurerne på begge gravsten påfaldende ens, blot er Kirstine Clausdatter vist i en varierende positur, som imidlertid genfindes i stenhuggerens epitafium over Margrethe Skovgaard i Skt. Knuds Kirke (s. 756) samt i Anne Friis' og Regitze Ulfeldts gravsten i hhv. Marslev

og Mesinge Kirke (Odense Amt).¹⁵¹ I disse tre sidstnævnte arbejder genfindes Sanderumstenens spinkle pilastre og den frie fortolkning af den jonske kapitæl, som udgør dens væsentligste afvigelse fra Brun Rensing og Anne Olufsdatter Bagers lidt ældre gravsten.

Gravstenen stammer fra †Gråbrødre Klosterkirke og blev anskaffet af Sanderum Kirke ved salgene af klostrets inventar 1805-06 (jf. s. 1825). 1889 lå den ved kirkens nordre side, men blev flyttet til sin nuværende plads i våbenhuset.²⁰

2) 1601, over Peder Andersen, søn af Anders Pe(der)sen i Knudstrup, †17. febr. 1601.

Grå sandsten, 51×53 cm, øvre højre hjørne samt en smule af nedre højre hjørne mangler. Personalialia er anført med indhuggede versaler. I gulvet vestligst i skibet.

3) 1600-tallet(?), over ubekendt. En glat liggesten af grå kalksten, 135×39 cm. I korsskæringens gulv.

4) 1600-tallet(?), et fragment af en gravsten, hvoraf kun sporene af to hjørnemedaljoner kan ses i den grå sandsten. 56×64 cm. Nedefældet i gulvet vestligst i skibet.

(†) *Gravsten*, 1600-tallet, over »ærlig, viis oc... Christensen«. Tre brudstykker, hhv. 45×42 cm, 38×34 cm og 25×22 cm, af en liggesten udført af grå sandsten, som indikerer, at stenen havde et centralt, ovalt skriftfelt med personalia i indhuggede versaler, i sviklerne var engle, og stenen var smykket af rulleværksornamentik. Et af fragmenterne viser en del af en siddende eller liggende figur med albuen hvilende på et kranium. Opbevares i tårnets klokkestokværk.

†*Kårde og sporer*. 1721 nævnes en kårde og to sporer, som i gammel tid var ophængt på væggen ved en gammel fane.³⁶

Kirkegårdsmonumenter. 1) 1800/25, sekundært anvendt over Lavrits Nielsen, Højme, *8. marts 1896, †20. febr. 1977, med hustru Marie Nielsen, *25. juli 1901, †10. febr. 1983.

Cippus af sandsten og marmor, 150×54 cm på 73 cm bred sokkel. I stenen er sekundært indsat en marmortavle med personalia hugget med versaler. Ved dennes sider er på monumentets hjørner sat nedadvendte fakler (symbol på livets afslutning), mens der over og under tavlen er monteret hhv.

Fig. 74. Stifts skriver Christoffer Bang og hustru Kirstine Clausdatters gravsten, signeret af Odense-Monogramisten, o. 1599 (s. 2982). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tombstone of the diocesan warden Christoffer Bang and his wife Kirstine Clausdatter, signed by the 'Odense Monogrammist', c. 1599.*

et håndtryk og en urne, alt af marmor. Monumentet krones af en trekantgavl med hjørneprydelser (akroterier), hvorover er et kors af marmor. Monumentet er med sit stramme nyklassicistiske formsprog typisk for det tidligste 1800-tal.

2) O. 1825, over Peder Strøm, *1. april 1781, †12. april 1825. Liggesten af lysegrå sandsten, 117×62,5 cm, med profileret kant og indskrift hugget med antikva.

3) O. 1850, købmand H. Hansens familiegravsted. En 'grotte' i nygotisk stil udformet som et vindue med indsat rundbuet marmortavle med personalia i antikva og i topfeltet et kerubrelief af marmor. Opstillet nær hovedindgangen vest for kirken.

Fig. 75. Indre set mod øst o. 1900. H. Rasmussen. – *Interior looking east, c. 1900.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Odense Amt i almh. henvises til s. 52–54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56–59.

Arkivalier. LAFyn. *Bispearkivet*: Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872–81, 1882–98 (*Bispeark.* Synsforretn.).

Odense Herreds Provstiarkiv: Synsprotokol 1831–1903 (*Provstiark.* Synsprot.) – Beskrivelse af Odense Herreds Kirker 1900 (*Provstiark.* Kirkebeskrivelser).

Sanderum Pastoratsarkiv: Kirkeregnskaber 1642–62 (*Pastoratsark.* Rgsk.) – Diverse breve og dokumenter 1667–1920 (*Pastoratsark.* Div. breve og dok.) – Korrespondance 1903–44 (*Pastoratsark.* Korresp.) – Kirkeprotokol 1862–1928 (*Pastoratsark.* Kirkeprot.).

Sanderum Menighedsrådsarkiv: Sager vedr. Sanderum Kirke 1936–80 [rettelig 1926–80] (*Menighedsrådsark.* Sager vedr. kirken.).

Fynske Rytterdistriktsarkiv: Kirkesessionen, regnskaber 1718–1736 (*Rytterdistriktsark.* Rgsk.).

RA. Lensregnskaber. Dalum Kloster. D. Kvittansiarumsbilag 1579–1602, M-18079 (*Lensrgsk.* Kvittansiarumsbilag).

NM. *Indberetninger*. J. B. Löffler 1882 (kalkmalerier); J. V. Petersen 1895 (altertavle); Jacob Kornerup 1895 (kalkmalerier); Jacob Kornerup 1896 (kalkmalerier); Niels Jokum Termansen 1939 (altertavle); Egmont Lind 1942 (kalkmalerier); Knud Roland Hansen 1942 (altertavle); Egmont Lind 1953 (kalkmalerier); Kirsten Weber-Andersen 1955 (inventar); Mogens Larsen 1964 (altertavle); Mogens Larsen 1980 (døbefont); Vitus Nielsen 1982 (døbefont); Mogens Larsen 1987 (kalkmalerier); Jens Johansen 1997 (altertavle); Jens Johansen 1998 (lydhimmel og pengeblok); Jens Johansen 1999 (altertavle); Birgit Als Hansen 2003 (kalkmalerier); Hans Christian Frederiksen 2004 (kalkmalerier); Karin Vestergaard Kristiansen 2006 (historisk inventar); Keld Abrahamsen 2006 (murankre); Keld Abrahamsen 2006 (korsarme); Bent Jacobsen 2006 (altertavle og prædikestol); Lise Thillemann 2009 (kalkmalerier); Lise Thillemann 2011 (kalkmalerier); Hans Mikkelsen 2011 (bygning).

Litteratur. Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af boreprøver fra Sanderum Kirke, Odense Amt*, NNU rapport nr. 75, Nationalmuseet 2013.

Jacob Hansen & Knud Mortensen (red.), *Dalum Sogns Historie*, Dalum 1959–68.

Historisk indledning ved David Burmeister Kaaring, bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Martin Wangsgaard Jürgensen, inventar og gravminder ved David Burmeister Kaaring, heraf dog orgler ved Ole Beuchert Olesen. Oversættelser ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Jørgen Lethan. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet februar 2014.

¹ Jf. *Kronens Skøder* II, 512.

² *Hansen & Mortensen 1959-68*, I, 50-51.

³ Jordebogen er publiceret (uden angivelse af bønder og de enkelte gårdes afgift) af O. Nielsen, »Dalum Klosters Jordebog 1533«, *FySaml* IV, 1867, 307-14.

⁴ *Hansen & Mortensen 1959-68*, I, 164.

⁵ LAFyn. *Pastoratsark*. Rgsk.

⁶ *Kronens Skøder* II, 133-35.

⁷ *Kronens Skøder* II, 512.

⁸ *Kronens skøder* IV, 360-61 (5. marts 1722). RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkergsk. 1721-65. Fynske rytterdistrikt (s. 2922, jf. oplysning fra 21. jan. 1765).

⁹ LAFyn. *Ravnebjerg birkedommers arkiv*. Auktionsprotokol 1754-69.

¹⁰ LAFyn. *Pastoratsark*. Korresp.

¹¹ Omtalt som Skt. Michaels Kirke i 1464, *ActaPont* 3, 365.

¹² Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995, 57-58.

¹³ *PræsteindbWorm* II, 82.

¹⁴ Mærkværdigvis figurerer degneboligen ikke på højkantskortet fra 1899, hvor grunden også er angivet at være indlemmet i kirkegården, hvorimod den på matrikelkortet fra 1929 indledningsvis er tegnet som en separat grund og først som en tilføjelse til dette kort lagt sammen med kirkegården. Ældre fotografier i NM antyder imidlertid, at den nuværende køreport allerede var anlagt 1903, netop hvor degneboligen tidligere må have stået.

¹⁵ LAFyn. *Menighedsrådsark*. Sager vedr. kirken.

¹⁶ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkergsk. (fynske rytterdistrikt, 1662-1837, S-2917).

¹⁷ LAFyn. *Provstiark*. Kirkebeskrivelser.

¹⁸ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkergsk. (Odense Provsti 1664-72).

¹⁹ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkergsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2922).

²⁰ LAFyn. *Bispeark*. Synsforretn.

²¹ Rasmussen & Riising 1995 (note 12), 57. Jf. også Niels Jørgen Poulsen »De græsklædte grave«, *NMArb* 2003, 54

²² LAFyn. *Pastoratsark*. Korresp. samt *Menighedsrådsark*. Sager vedr. kirken.

²³ *Hylleberg Eriksen 2013*.

²⁴ Se M. Mackeprang, *Jydske Granitportaler*, Kbh. 1948, 293-95.

²⁵ NM. Indb. ved Hans Mikkelsen (2011).

Fig. 76. Våbenhusets østmur (s. 2929). Foto Martin Wangsgaard Jürgensen 2013. – East wall of porch.

²⁶ Både syddøren og norddøren har bevaret indmurede dørøverligger af eg.

²⁷ Se f.eks. tårnbuen i Vissenbjerg (Odense Hrd.).

²⁸ Der er flere paralleller til tårnet i Pårup Kirke, blandt andet dørens udformning og placering. Se *DK Odense*, 2651.

²⁹ NM.

³⁰ Det store antal glamhuller kan dog genfindes i andre af herredets kirker, eksempelvis Bellinge og Vissenbjerg.

³¹ Se eksempelvis kirkerne i Pårup (s. 2691), Korup (s. 2761) og Ubberud (s. 2790).

³² Denne udsmykning af hvælvpillerne er et hyppigt træk på Nordfyn og genfindes f.eks. i Pårup Kirke (s. 2675) og Ubberud Kirke (s. 2772), mens man i Kulderup Kirke (Vindinge Hrd.) kan iagttage det arkitektoniske motivs samspil med en kalkmalet udsmykning.

³³ En lignende udskillelse af apsiden til sakristi kan findes i Tamdrup (*DK Århus*, 5070–71), mens man i Jetsmark (Hjørring Amt) finder en lignende løsning. Her er kalkmalerier, ved indskrift dateret 1474, malet på lukkemuren. Se Peter Pentz, »Guds retfærdighed«, *DaKalkmalerier IV*, nr. 66.

³⁴ I arkadens vestre vange.

³⁵ Et arbejde, der måske allerede er sket så tidligt som i 1665. Jf. R.A. *Rtk. Rev. Rgsk. Kirkerghsk.* (fynske rytterdistrikt 1662–1837, S-2917).

³⁶ R.A. *Rtk. Rev. Rgsk. Kirkerghsk.* (fynske rytterdistrikt 1662–1837, S-2920).

³⁷ NM. Arbejdet er beskrevet af Ebbe Lehn Petersen i 1965.

³⁸ Efter en lokal tradition omtales gulvet som renæssancegulv. En datering der ikke kan afvises, men som heller ikke er underbygget.

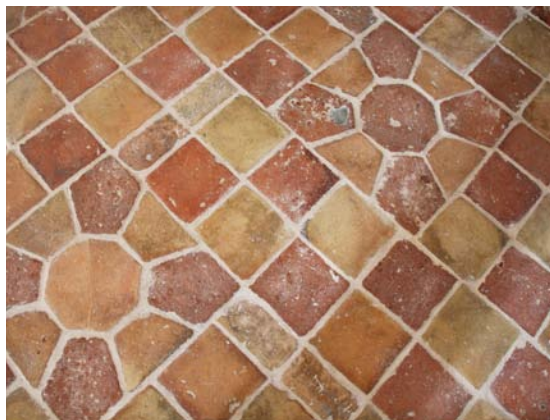

Fig. 77. Skibets såkaldte 'renæssancegulv' (s. 2930). En gulvbelægning af ældre dato foran korbuen i skibet. Foto Martin Wangsgaard Jürgensen 2013. – *The so-called 'Renaissance floor' of the nave. Older flooring in front of the chancel arch in the nave.*

³⁹ NM. Indb. ved Birgit Als Hansen (2003).

⁴⁰ *Hylleberg Eriksen 2013*. 59 prøver blev udtaget som boreprøver fra kirken, heraf kunne 43 dateres. 17 prøver har bevaret splintved. Apsidens datering er baseret på 11 daterede prøver uden splintved, der kan inddeles i to grupper. I første gruppe er den yngste bevarede årring dannet 1150 (prøvenr. 41112119), der korregeret for manglende splintved dateres til efter 1170. I anden gruppe dateres den yngste årring til 1723 (prøvenr. 41112019), hvortil den manglende splintved må regnes, hvilket giver det omtrentlige fældningstidspunkt 1733–43. Skibets datering er baseret på 13 prøver, hvoraf 12 har bevaret splintved. Dateringerne falder i to grupper. I første gruppe er den yngste daterede årring dannet 1144 med ét splintår (prøvenr. 41111139). Efter tillæg af manglende årringe kan træet regnes som fældet o. 1163. I anden gruppe er den yngste årring dannet 1469 (prøvenr. 41111019) med syv splintår-ringe. Ved tillæg af manglende splint kan træet regnes som fældet o. 1489. Søndre korsarms datering bygger på otte daterede prøver, hvoraf tre har splintved bevaret. Yngste bevarede årring er dannet 1491 (prøvenr. 41114039) uden bevaret splintved. Efter at være korregeret for manglende splint kan træet regnes som fældet efter 1506. Fra nordre korsarm er der udtaget otte daterede prøver, hvoraf fire har bevaret splintved. Yngste dannede årring blandt prøverne er fra 1511 (prøvenr. 41113019) uden splintved. Efter tillæg af manglende splint må træet være fældet o. 1527. Tårnets datering hviler på ni prøver, hvoraf to har splitved. Seks prøver er dateret. Prøverne falder i to grupper. Yngste årring i første gruppe er dannet 1441 (prøvenr. 41110019), kun med kerneved. Prøven er korregeret for manglende splintved og dateres efter o. 1456. I anden gruppe er yngste årring dannet 1747 (prøvenr. 41110089). Efter tillæg af manglende splintved kan træet regnes som fældet o. 1765.

⁴¹ LAFyn. *Pastoratsark*. Kirkeprot.

⁴² Under kirkens restaurering 2009–10 blev der fundet spor efter en rødkalkning af søndre korsarm. Hele kirken har sandsynligvis stået rødkalket i en periode, som eksempelvis også kirken i Dalum (s. 2838). NM. Indb. ved Lise Thillemann (2011).

⁴³ NM. Indb. ved J. B. Löffler (1882).

⁴⁴ NM. Indb. ved Jacob Kornerup (1896).

⁴⁵ NM. Indb. ved Egmont Lind (1942).

⁴⁶ NM. Indb. ved Hans Chr. Frederiksen (2004).

⁴⁷ NM. Indb. ved Lise Thillemann (2011).

⁴⁸ Den senromanske udsmykning har tidligere været behandlet i Nørund-Lind, *Kalkmalerier*, nr. 43; Mogens Larsen & Ulla Haastrup, »Kalkmalerier i Fraugde kirke på Fyn«, *NM Arb* 1978, 119–30; Otto Norn, *At se det usynlige* (Kbh. 1982), s. Kapitel V; Karen Sorgenfrey, »Den store Drueklase«, *DaKalkmalerier I*, 54–55; Susanne Stangier, *Ornamentstudien Innerhalb der Dänischen Romanischen Wandmalereien*, Kbh. 1995; Martin

Fig. 78. Skibets tagværk set mod øst (s. 2930). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Roofing of church looking east.*

Wangsgaard Jürgensen, »Åbenbaringer«, *Skalk* 2014, nr. 1, 18–27.

⁴⁹ Se Ulla Haastrup's diskussion af motivet i »Abraham med sjæle i skodet, et paradissymbol«, *Genesis Profeta: Nordiska Studier i Gammltestamentlig Ikonografi*. Studies in History of Arts 33 (red. Patrik Reuterswärd & Marian Ullén Stockholm), Stockholm 1980, 67–74.

⁵⁰ *DK Sorø*, 999–1001.

⁵¹ For diskussion og beskrivelse af udsmykninger i Fraugde og Sønder Nærå se Ulla Haastrup, »Nyfundne romanske kalkmalerier i Fraugde I: En foreløbig beskrivelse og tolkning«, *ICO* 1976, nr. 4, 19–30; *Larsen & Haastrup* 1978 (note 48), 119–30; Mogens Larsen & Ulla Haastrup, »Den hellige Thomas af Canterbury i Sønder Nærå kirke på Fyn«, *ICO* 1981, nr. 3, 26–47; Ulla Haastrup, »Thomas af Canterbury malet på Fyn«, *DaKalkmalerier* I, 58–61.

⁵² Dermed må den af Ulla Haastrup fremlagte tanke, at altertavlens fremstilling af korsfæstelsen har fungeret som stedfortræder for den manglende korsfæstelsesscene i den kalkmalede udsmykning, afvises. Se Ulla Haastrup, »Altertavler og kalkmaleri 1475–1525: Eksempler på samspil«, i: Lars Bisgaard, Tore Nyberg og Leif Søndergaard (red.), *Billeder i middelalderen*, Odense 1999, 35–37.

⁵³ Beckett, *DaKunst* II, 407 ff. Se endvidere udsmykningerne i Helsingør S. Marie Kirke (*DK Frborg*, 341–349) og Skive Gl. Kirke (Viborg Amt) fra 1522 for eksempler på de beboede kolbeblomster som Marias kjole sammenlignes med.

⁵⁴ For en bredere gennemgang af billedprogrammet se *Jürgensen* 2014 (note 48).

⁵⁵ Jf. fotografier i NM.

⁵⁶ R.A. *Lensrgsk.* Kvittansiarumsbilag.

⁵⁷ R.A. *Rtk. Skatammeret*, *Danske Sekretariat*. Koncepter og indlæg til skødebøgerne 1661–1679 (nr. 212–49, dokumenter til skøde af 1. maj 1662).

⁵⁸ LAFyn. *Provstiark*. Synsprot.

⁵⁹ LAFyn. *Pastoratsark*. Div. breve og dok.

⁶⁰ Jens Vellev, »Altre og alterindvielser – særligt i Odense stift«, *FyMi* 1975, 43 ff.

⁶¹ Indskrifterne følger Anne Riising, som har udskrevet og suppleret, hvor bogstaver var svage, men fremgik af sammenhængen; *Vellev* 1975 (note 60), 44–45.

⁶² R.A. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkerqsk. (fynske rytterdistrikt 1662–1837, S-2921).

⁶³ Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007, 58.

⁶⁴ NM. Indb. ved Fritz Thode (1972).

⁶⁵ Francis Beckett, *Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder*, Kbh. 1895, 134; *Richter* 2007 (note 63), 57.

⁶⁶ Samme gruppe går igen i Bergs altertavle i Hornslet Kirke (Randers Amt), hvor der dog yderligere indgår to galilæiske kvinder.

⁶⁷ Karel G. Boon & R. W. Scheller, *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts* VII (Albrecht and Hans Dürer), Amsterdam 1962, no. 145. Forlægget er anført af Ulla Haastrup, »Brugen af forlæg i Claus

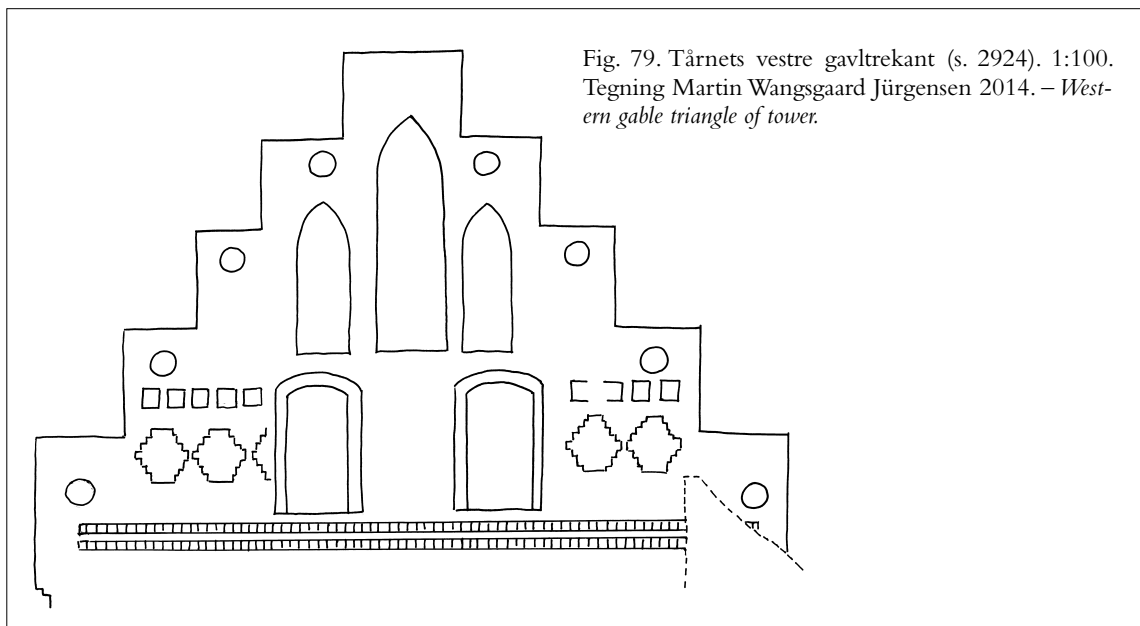

Fig. 79. Tårnets vestre gavltrekant (s. 2924). 1:100. Tegning Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *Western gable triangle of tower.*

Bergs værksted i Odense i 1. fjerdedel af 1500-tallet», i Rudolf Zeitler og Jan O. M. Karlsson (red.), *Imagines Medieuales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*. Acta Universitatis Upsalensis Ars Suetica 7. Uppsala 1983, 116-17 note 9. Det er dog ikke umiddelbart indlysende, hvilke dele af relieffet som skulle være inspireret af træsnittet.

⁶⁸ Karel G. Boon & R. W. Scheller (red.), *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-*

1700, vol. VI (Cranach-Druse), Amsterdam 1959, nr. 18. Jf. Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks middelalderlige altertavler*, Odense 2010, II, 857. Ligesom med det foreslåede Dürerforlæg (se note 67) er det ikke klart, hvad der forbinder relieffet med dette træsnit.

⁶⁹ Fritz Koreny & Tilman Falk (red.), *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-1700*, vol. XXIV (Israel van Meckenem), Blaricum 1986 nr. 147. Van Meckenems stik er kraftigt inspireret af Mar-

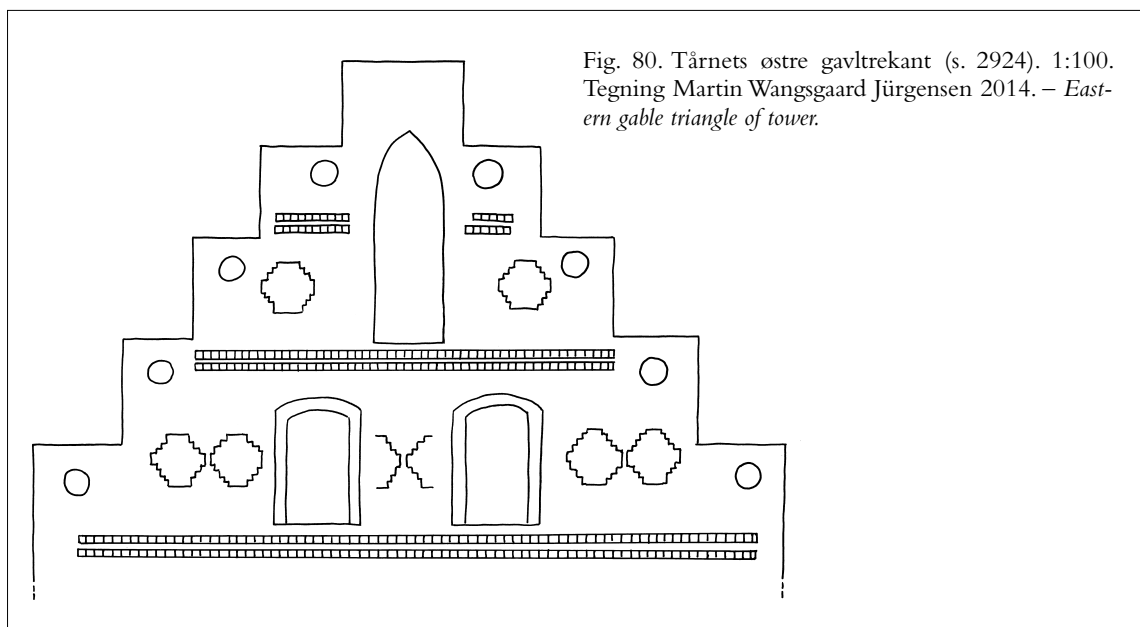
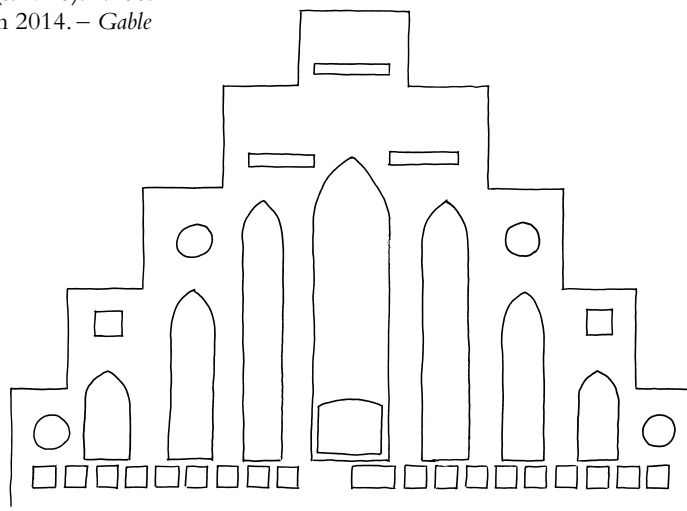

Fig. 80. Tårnets østre gavltrekant (s. 2924). 1:100. Tegning Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *Eastern gable triangle of tower.*

Fig. 81. Søndre korsarms gavltrekant (s. 2928). 1:100.
Tegning Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *Gable triangle of south transept.*

tin Schongauers »Kristus for Pilatus«, Lothar Schmitt & Nicholas Stogdon (red.), *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-1700*, vol. XLIX (Ludwig Schongauer–Martin Schongauer), Rotterdam 1999, nr. 24, hvis forreste soldat ligeledes ligger Claus Berg tilsvarende figur i relieffet meget nær. Men da hele gruppen af de to soldater og Jesus er i overensstemmelse med van Meckenems stik, er det mere sandsynligt, at Claus Berg har gjort brug af dette.

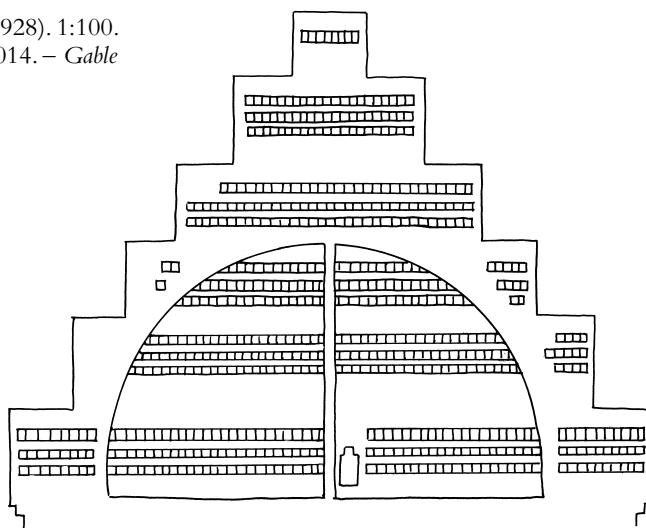
⁷⁰ Boon & Scheller 1962 (note 67) nr. 146.

⁷¹ Forlægget er identificeret af Haastrup 1983 (note 67), 116–17 note 9.

⁷² Boon & Scheller 1962 (note 67) nr. 13.

⁷³ Max J. Friedländer, *Die Gemälde von Lucas Cranach*, Berlin 1932, nr. 68. Ulla Haastrup peger på dels træsnittet fra Cranachs »Passionen« fra 1509, dels Dürers version fra »Lille Passion« og et alterudkast af Cranach fra tiden o. 1520 som forlæg for relieffet. Angående

Fig. 82. Nordre korsarms gavltrekant (s. 2928). 1:100.
Tegning Martin Wangsgaard Jürgensen 2014. – *Gable triangle of north transept.*

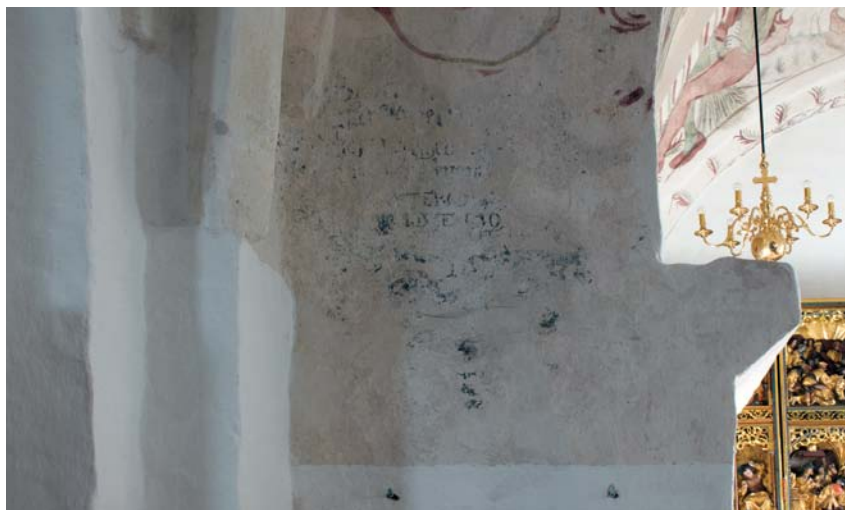

Fig. 83. Fragmenteret kalkmalet indskrift på triumfmurens vestside (s. 2949). Foto David Burmeister Kaaring 2014. – *Fragmented wall-painted inscription on west side of chancel arch.*

sidstnævnte jf. note 68. *Haastруп 1983* (note 67), 116–17 note 9, 118 og 125.

⁷⁴ Ulla Haastруп har påvist, at det primære forlæg er et kobberstik af Albrecht Dürer fra 1512, *Boon & Scheller 1962* (note 67), nr. 124, som er suppleret med Kristi armstilling hentet fra Lucas Cranachs »Passionen« (1509), *Boon & Scheller 1959* (note 68), nr. 23. Hun foreslår endvidere, at der er inddraget detaljer fra Dürers »Lille Passion«, hvilket dog næppe er korrekt. *Haastруп 1983* (note 67), 116–17 note 9.

⁷⁵ *Koreny & Falk 1986* (note 69), nr. 152 samt *Schmitt & Stogdon 1999* (note 69), nr. 30.

⁷⁶ *Beckett 1895* (note 65), 122 og tavle LIII. Køllen er også Judas Thaddæus' attribut, men denne apostel synes at være skildret i figur P.

⁷⁷ *Beckett 1895* (note 65), 122 og tavle LIII.

⁷⁸ *Beckett 1895* (note 65), tavle LIII.

⁷⁹ Jf. *Beckett 1895* (note 65), tavle LIII. Apostlens attribut kan ikke identificeres entydigt ud fra fotografiet.

⁸⁰ F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts XII* (15th Century Masters), Amsterdam 1955, nr. 2. Motivet blev identificeret af *Haastруп 1983* (note 67), 116–17 note 9, 118 og 125.

⁸¹ *Boon & Scheller 1959* (note 68), nr. 10. Motivet blev identificeret af *Haastруп 1983* (note 67), 116–17 note 9.

⁸² *Boon & Scheller 1959* (note 68), nr. 11.

⁸³ Anvendelsen af Cranachs træsnit blev identificeret af *Haastруп 1983* (note 67), 116–17 note 9.

⁸⁴ Ursula Mielke, Holm Bevers & Ger Luijten (red.), *Albrecht and Erhard Altdorfer. The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts*, Rotterdam 1997, nr. 23–4. Altdorfers udaterede serie af træsnit dateres almindeligvis til tiden o. 1513. Den er udført med inspiration fra – og i konkurrence med – Albrecht Dürers

»Lille Passion« fra 1511, og må således være skåret på et tidspunkt mellem 1511 og 1514, da Wolf Huber lod sig inspirere af et af Altdorfers værker. Hans Mielke, *Albrecht Altdorfer. Zeichnungen, Deckfarbenmalerei, Druckgraphik*, Kupferstichkabinett Berlin og Museen der Stadt Regensburg 1988, kat. 74.

⁸⁵ *Boon & Scheller 1959* (note 68), nr. 88. Forlægget er foreslået af *Haastруп 1983* (note 67), 116–17 note 9.

⁸⁶ Forlægget kan have været en fremstilling af den kronede Maria stående på måneseglet. Jesusbarnets gestik kunne endvidere indikere, at Maria og Jesus i originalen var omgivet af en rosenkrans eller putti, som han henvender sig til. Noget tilsvarende kendes fra et maleri af Lucas Cranach fra o. 1515 i Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe (inv.nr. DE SKK 2749), jf. Max J. Friedländer og Jakob Rosenberg, *Die Gemälde von Lucas Cranach*, Berlin 1932, nr. 76.

⁸⁷ V.Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 112–13.

⁸⁸ Ulla Haastруп, »Die Maler der Werkstatt Claus Bergs und Cranachs Holzschnitte«, *Bild och betydelse*, (Louise Lillie og Mogens Thøgersen red.) Åbo 1976, 92 ff.

⁸⁹ Tilman Falk & Robert Zijlma (red.), *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts ca. 1400-1700*, XLII-XLIV, Rotterdam 1996–97, nr. 373 samt *Schmitt & Stogdon 1999* (note 69), nr. 23. Angående de figurrige korsfæstelsesscener og deres kilder, se *Richter 2007* (note 63) 65–66.

⁹⁰ Denne forskel mellem de friere udtænkte relieffer og malerierne, som følger de grafiske forlæg tæt, er kendetegnende for Claus Berg-værkstedets praksis. Jf. Ulla Haastруп, »Brugen af forlæg i Claus Bergs værksted i Odense i 1. fjerdedel af 1500-tallet«, i Rudolf Zeitler og Jan O.M. Karlsson (red.), *Imagines Medievales*.

Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk (Ars Suetica 7), 122.

⁹¹ Denne tilskrivning kan spores tilbage til 1700-tallets midte, da der i præsteindberetningen 1755 peges på den store lighed med Gråbrødretavlen, dog uden at nævne Claus Berg ved navn, KB, Kallske Saml. 377 4°.

⁹² Identifikationen af disse forlæg rykker således en smule på Ulla Haastrups terminus post quem, 1511, som hun opstillede på grundlag af de anvendte billedforlæg fra Dürers »Lille Passion«, jf. *Haastруп 1992* (note 97), 41. Haastруп har tidligere, i 1984, foreslået, at der til produktionen var anvendt et tegnet forlæg fra Cranachs hånd fra tiden 1518/20. Haastруп identificerer ikke denne tegning, men der er sandsynligvis tale om et udkast til en altertavle, som ejes af Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, og som Jakob Rosenberg i 1960 daterede til netop 1518/20; jf. Michael Hofbauer, *Cranach. Die Zeichnungen*, Berlin 2010, kat. 56 (afb.). Hvis Claus Berg var bekendt med denne tegning, ville det ændre betydeligt på Sanderumtavlens datering, som næppe kunne lægges tidligere end 1520, ligesom anvendelsen af tegningen ville dokumentere en vedvarende kontakt mellem den odenseanske billedskærer og Cranachs malerværksted. Selvom særligt ligheden mellem skildringen af Nikodemus og Josef af Arimata i Bergs relief og Cranachs tegning er mærkværdig, så er sidstnævnte, som anført af Hofbauer, en 'let forandring' af Dürers træsnit fra »Den Store Passion«, 1498-99, og det er af samme grund mere nærliggende at antage, at forbindelsen mellem relief og tegning skyldes, at de begge trækker på dette træsnit.

⁹³ *Beckett 1895* (note 65), 126. Opfattelsen, at dronning Christina har skænket tavlen synes at bygge på en misforståelse. Det er således i præsteindberetningen 1755, KB, *Kallske Saml* 377 4°, blot nævnt, at den må stamme fra omtrent den tid, da dronning Christina residerede på Næsbyhoved Slot, hvilket synes at være baggrunden for, at *DaAtlas* VI, 540 skriver, at dronningen 'skal have' skænket altertavlen.

⁹⁴ *Beckett 1895* (note 65), 124-5, 129.

⁹⁵ *Beckett 1895* (note 65), 125-26; dateringen o. 1520 figurerer kun i indholdsfortegnelsen.

⁹⁶ *Thorlacius-Ussing 1922* (note 87), 30.

⁹⁷ Dateringen af Bregningetavlen er omstridt. Den er traditionelt blevet dateret o. 1530, men både Ulla Haastруп, »Fynske malere i Claus Bergs værksted omkring 1510-27«, Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1992, 51 note 16 og *Richter 2007* (note 63), 54 argumenterer for en tidlig datering.

⁹⁸ *Richter 2007* (note 63), 58.

⁹⁹ *Richter 2007* (note 63), 181 ff., særligt s. 184.

¹⁰⁰ *Haastруп 1992* (note 97), 41 og 44-45.

¹⁰¹ Af typiske idiosynkrasier i foldekastenes udførelse kan peges på forkærligheden for at lade foldekastene være rundende nedadtil med en lille midtfold, næsten

som et 'm', samt de hyppige bueslag, ofte i rækker, mellem de skarpe folder. Disse træk ses eksempelvis i Michael Sjøleveje, i Aarhustavlens Anna Selvtredje og i Augustin fra Fåborgtavlen (*DK Svendborg* 690).

¹⁰² Denne konklusion forstærker dog blot Haastrups pointe, at malerierne først og fremmest kan forstås som værkstedsprodukter, *Haastруп 1992* (note 97), 49.

¹⁰³ Eksempelvis afviger den sovende Johannes i Bønnen i Getsemane og fragmentet af disciplen til højre i Tilfangetagelsen både fra den gennemgående stil i Sanderumtavlens bevægelige fløje og fra den malestil, som ses i Vejlbysavlens forskellige scener.

¹⁰⁴ *Haastруп 1992* (note 97), 39.

¹⁰⁵ *Richter 2007* (note 63), 189-98. At værkstedet har haft meget gode forbindelser til Tyskland er også indikeret af anvendelsen af et træsnit fra Cranachs Passionsserie fra 1509 til Vejlbysaltertavlen, som er udført 1511 og altså blot to år efter udgivelsen af serien.

¹⁰⁶ *Haastруп 1999* (note 52), 36.

¹⁰⁷ Søjlerne er tidligst nævnt i Oscar Elmelunds arbejdsrapport fra 22. april 1895 i NM.

¹⁰⁸ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkegsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2918).

¹⁰⁹ NM samt LAFyn. *Pastoratsark.* Div. breve og dok.

¹¹⁰ NM. Indb. ved Knud Roland Hansen (1942).

¹¹¹ NM. Indb. ved Mogens Larsen (1964).

¹¹² RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkegsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2921). Maler Volff malede 1748 Opstandelsesrelieffet og reparerede stafferingen, hvor der var behov for det.

¹¹³ *Richter 2007* (note 63), 57 og *Haastруп 1992* (note 97), 41 samt *Haastруп 1999* (note 52), 22 og 36 f.

¹¹⁴ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkegsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2918 og S-2921). Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv*, 92 foreslog, at udskiftningen af bageret kunne være udført af Jacob Olufsen Lund. At dette faktisk var tilfældet antydes af, at disken bærer Lunds stempel, mens det i regnskabet for 1751 anføres, at kalk og disk blev omgjort samtidig.

¹¹⁵ Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv*, 32. Grandt-Nielsen peger på side 92 endvidere på lighederne med de ustemplede kalke, i Tved Kirke fra 1660 og fra Svinninge Kirke (begge i Svendborg Amt), som begge har midtknop med kerubhoveder på rudebosserne.

¹¹⁶ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkegsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2918 og S-2921). Mærkværdigvis er det i regnskaberne for 1728-72 nævnt, at »Wissing Guldsmid i Odense« omgjorde kalk og disk 1751, men stemplet i disken dokumenterer, at arbejdet udførtes af J. O. Lund.

¹¹⁷ 1892 anføres i LAFyn. *Pastoratsark.* Kirkeprot., at der bør anskaffes en skummeske. Antagelig er dette sket kort herefter.

¹¹⁸ Anne Riising, *Odense bys historie. Gudsfrøgt og oplysning. Odense 1700-1789*, Odense 1981, 200-01.

¹¹⁹ Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv*, 33-34 og 107.

¹²⁰ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkergsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2917 og S-2918).

¹²¹ Halkjær Kristensen, *Tinmærker* 77-78.

¹²² LAFyn. *Rytterdistriktsark.* Rgsk.

¹²³ RA. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkergsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2918 og 2921).

¹²⁴ Afskriften følger Søren Abildgaards aftegning af indskriften, Poul Grinder-Hansen, *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*, Kbh. 2010, nr. 330.

¹²⁵ Sven Arnvig, »Dalum Kirkes inventar«, *Hansen & Mortensen 1959-68*, II, 247, har redegjort for denne forveksling mellem Sanderum og Dalum kirker.

¹²⁶ *DaAtlas* VI, 540, jf. også *HofmFundV* (1760), 223 samt KB. *Langebeks excerpter* nr. 70 og *Kallske Saml.* 377 4°.

¹²⁷ NM. Jf. også tegning i LAFyn. *Menighedsrådsark.* Sager vedr. kirken.

¹²⁸ Jf. NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen (2006).

¹²⁹ LAFyn. *Provstiark.* Kirkebeskrivelser. Om tilføjes af alterskranker til koret i det tidlige 1700-tal se Marie-Louise Jørgensen, *Kirkerummets forvandling. Sjællandske landsbykirkers indretning fra reformationen til slutningen af 1800-tallet*, Kbh. 2009, 53-54.

¹³⁰ NM samt LAFyn. *Pastoratsark.* Korresp.

¹³¹ NM. Indb. ved Vitus Nielsen (1982).

¹³² Monogrammet er identisk med Odense-monogramistens (jf. gravsten nr. 1), men dette er formentlig blot en tilfældighed.

¹³³ LAFyn. *Provstiark.* Synsprot. nævner, at fonten 1896 havde bemaling i oliefarver.

¹³⁴ Førstnævnte afviger fra Sanderumfonten ved at være ottekantet.

¹³⁵ Fadet er sandsynligvis anskaffet kort efter 1900, idet provstiet det år skriver til kirken for at få opklaret, hvorvidt det gamle dåbsfad er blevet repareret eller fornyet. LAFyn. *Pastoratsark.* Div. breve og dok.

¹³⁶ NM. Mogens Larsens forslag til prædikestolens istandsættelse (1961) samt Indb. ved Kirsten Weber-Andersen (1955).

¹³⁷ Anders Mortensen omtales – til trods for at han var billedskærer – almindeligvis 'Anders Billedhugger', jf. Sven Arnvig, »Billedskæreren Anders Mortensen fra Odense og hans Arbejder i fynske Kirker samt Nakskov Kirke«, *FyÅrb* II, 1942-46, 162-66.

¹³⁸ Lydhimlen fremstod ved dens kassation med gul egetræsådring, dvs. den må endnu have været i funktion, da stolen fik denne staffing 1877.

¹³⁹ NM. Indb. ved Jens Johansen (1998).

¹⁴⁰ RA. *Rtk. Revid. Rgsk.* Kirkergsk. (fynske rytterdistrikt 1662-1837, S-2913).

¹⁴¹ LAFyn. *Bispeark.* Synsforretn.

¹⁴² Svelleanordningen, der oprindeligt bestod af loftjalousier, kombineret med foldedøre, ombyggedes 2005 til frontjalousier, udført af glas.

¹⁴³ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁴⁴ Lysekronerne er ikke nævnt i Knud, Erik & Ebbe Lehn Petersens beskrivelse af kirken 1965. NM.

¹⁴⁵ Uldall, *Kirkeklokker* 228-29, nr. 13. Indskriften er afskrevet med let variation i Jens Jørgensen, »Kirkeklokke-Indskrifter«, *KirkehistSaml* 4,2, 1891-93, 769-70.

¹⁴⁶ Om Peter Hansen og hans klokker jf. Uldall, *Kirkeklokker* 221 ff. og Bjørn Poulsen, »Klokkestøberen«, *Skalk* 1986, nr. 5, 26-29.

¹⁴⁷ NM. samt LAFyn. *Menighedsrådsark.* Sager vedr. kirken.

¹⁴⁸ Uldall, *Kirkeklokker* 228 (under nr. 14).

¹⁴⁹ Jensen, *Gravsten* II, 91 foreslår, at monogrammet måske kan tydes som »JN«, og kæder forsøgsvis dette sammen med den i 1598 dokumenterede Jørgen Stenhugger.

¹⁵⁰ Angående afdødes leveår, se: Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede* II, (Fynske Studier V), Odense 1965, 103. Fritz Schönwandt, »Christoffer Bang i Odense (†1599) og den ældre Bang-slægt i Assens«, *PersHistT.* 100, 1980, 187-97. Gravstens indskrift er transskriberet s. 196 note 45 som »Her ligger begravnen erlig og velagt mand Christoffer Bang vicarivs vdi Othense som døde anno 1599 den 6 decembris med sin kierre hvstrv Kirsten Klawdsdatter som døde 16... 22. martii med theris born Gvd gifve dennem alle en gledelig och errefvld opstandelse«. Jensen, *Gravsten* II, 280 nr. 726A læser hustruens navn som »...mus Datter, død 15.. <22. Marts>« og afviger således både hvad angår læsningen af efternavnet og dødsåret.

¹⁵¹ Jensen, *Gravsten* II, 280-81 nr. 731, 732 og 733. Af disse er arbejderne i Mesinge og Skt. Knud signerede.

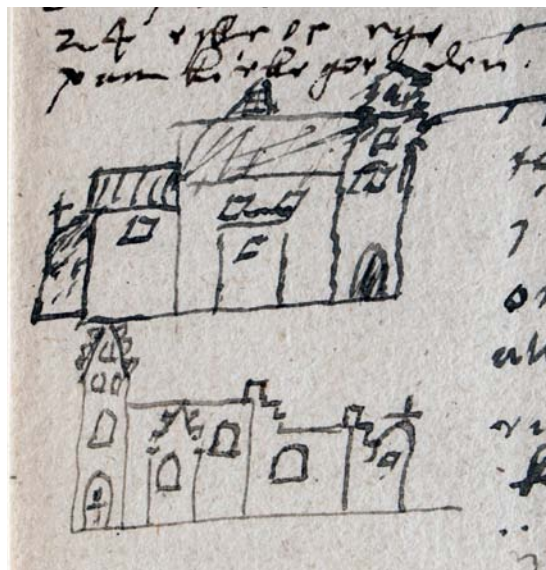

Fig. 84. Skitse af kirken i Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – Sketch of the church in Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588-1604.

SANDERUM CHURCH

Besides Sanderum, the parish, which now comprises part of the southern suburbs of Odense, originally included the villages Elmelunde, Højme and Ravnebjerg. The church is consecrated to St. Michael, whose image can be seen in the relief in the apse, just as he plays an important role in the altarpiece. In the Middle Ages it probably belonged to Dalum Convent, which also owned most, if not actually all, of the village, and whose parish priest functioned as curate in Sanderum. After the Reformation the church still belonged to Dalum Convent, which now functioned as a Crown fief.

Like many other Funen churches, Sanderum was plundered during the Swedish Wars of 1657–60, and by 1660 had therefore ended ‘in the greatest wretchedness and poverty’. Two years later, in 1662, the Clerk of the Mint Jens Lassen obtained the deed to Dalum Convent, including the advowson of Dalum Church and possibly also of Sanderum Church, which is not however mentioned explicitly in the deed. It is mentioned, however, on the occasion of the sale of Lassen’s possessions in 1682, when Didrik Schult acquired the advowson of both Dalum Church and ‘Sanderum Annexe’. In 1722 Christian Carl von Gabel deeded the church, along with Dalum, Bellinge and Brændekilde, to the Crown, and it was subsequently incorporated in the Funen knightly properties. On the sales of the Crown estate in 1764 the District Revenue Officer Bruun acquired the church, but the very next year it was transferred to the new owner of Christiansdal, Christian Benzon (cf. p. 2794). The family retained the actual possession until 1 January 1913, when the church passed into *freehold*.

In 1589 the church was an annexe to Dalum, and this situation persisted until 1869. From its construction in 1902 Ravnebjerg Church was an annexe to Sanderum, but was separated out as an independent church district in 2002.

BUILDING. The church, which was probably built in the last part of the twelfth century, is at its core a Romanesque ashlar and fieldstone building

with an apse in the east. The building was expanded several times in the course of the Middle Ages, and dendrochronological analysis of the roofing of the church has contributed to an understanding of the chronology of the extensions. All the Late Medieval expansions were built in brick, but to a great extent re-used the construction material from the older parts of the church. The first extension was the tower in the west, which was erected at an early stage and was roofed in 1450–60. The tower room, which adjoins the nave with a pointed-arched arcade, in all probability housed a wood-built gallery, to which there was access from a door positioned high up on the north side of the tower. Outside the tower one came up to this door by a free-standing staircase. Chancel and nave were vaulted over in the period 1480–90. The next major addition was the south transept, which was built in 1495–1505. The north transept was joined to the nave around 1515–30. In the Late Middle Ages the apse was separated from the chancel by a wall, in which a door was built. After this the apse came to function as the sacristy of the church. Finally, a porch was added to the church on the south side of the tower.

WALL PAINTINGS. Two large wall-painted decorations are visible in the church. One is a Late Romanesque decoration from around 1250, seen in the apse and on the north wall of the chancel. It shows scenes from the New and the Old Testament painted in horizontal friezes. In the apse Christ is enthroned in a mandorla. He is surrounded by praising angels, prophets and holy men and women. The upper friezes on the north wall of the chancel show scenes from the Annunciation up to the Nativity, while the repentant Miriam and the scouts returning from the land of Canaan are shown in the lower frieze. In the side-pieces of the north window we see the sacrifices of Cain and Abel as well as Abraham with the souls of the dead in his bosom. The second large decoration is Late Medieval, from c. 1525, and is preserved in the chancel vault and the first vault

from the east in the nave. In the chancel vault we see scenes from the Passion. Jesus is stripped, scourged and mocked. In the nave Judgement Day is shown, flanked by the Saved, who are led into the Castle of Heaven, and the Damned, who are lowered into the Pit of Hell. Opposite the Judgement the Holy Family is shown. In the severies of the vault we see the Annunciation, the Nativity and the Adoration of the Magi.

FURNISHINGS. The oldest item of furnishing in the church is the Gotlandish font from the time around 1325. However, it is the Late Middle Ages that are particularly well represented in the church, by a masonry communion table with a reliquary, a *thurible, a bell founded in 1492 by Peter Hansen, Flensburg, and not least many figures and fragments of an altarpiece from the time around 1425–50, now integrated into Claus Berg's monumental altarpiece from c. 1515–20. Slightly younger is the door leaf of the sacristy, while the altar candlesticks belong to the second half of the sixteenth century.

From the seventeenth century come on the one hand Kord Kleiman's bell, founded in 1639, and a pulpit, which was built for Dalum Church in 1631 and bought by Sanderum in 1647. The chalice was donated in 1664 by Jacob Andersen, Store Hesbjerg. It is a work of the goldsmith Hans Rust, Odense, whose son, Jesper Hansen Rust, made the church's wafer box, donated in 1682 by Barbera Margrethe von Bär. The paten is somewhat younger, acquired around 1751 from the melting-down of an older †paten.

The nineteenth century is sparsely represented in the church, inasmuch as the poor-box belongs to the time around the beginning of the century, while the hymn number board and a skimming ladle were acquired later in the century. In the

early twentieth century a chasuble of red velvet and a baptismal dish and jug were acquired, while the pews were replaced in the nave and transepts in 1905 and 1929 respectively. The many chandeliers were acquired in 1926, after 1965 and in 2009. In 2003 the organ was renewed and placed in a new loft in the tower.

Restorations. In 1503 the parish priest Nikolaj Hjort funded a rebuilding of the chancel, marked by an inscription tablet beside or integrated in the parish clerk's seat. The furnishings were subjected to 'substantial major repairs' in 1828 that did not however include the altarpiece, which remained rather dilapidated. This was not restored until 1895–96, when a minor refurbishing of furnishings, wall paintings and roof was carried out. In more recent times the furnishings were restored in 1965 (by the architects Knud, Erik & Ebbe Lehn Petersen) and in 2009, when the architectural firm of Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen was behind the repairs of historical furnishings (pulpit, hymn number boards and altarpiece), alterations of the pews, repositioning and partial renewal of the chandeliers, as well as a repainting of the furnishings.

SEPULCHRAL MONUMENTS. In the floor of the church three tombstones and a memorial tablet from the seventeenth century are embedded, while the large tombstone of Christoffer Bang and his wife Kirstine Clausdatter from c. 1599, which bears the mark of the 'Odense Monogrammist', was acquired from the †Greyfriars Monastery Church in 1805–06 (cf. p. 1825), and since 1889 has been set up in the porch. In the churchyard a few tombstones have been preserved from the time before 1850, including a cippus in the Neoclassical style of the early nineteenth century (re-used in 1977).